

בית הספר לחינוך
ע"ש חיים וליאן קונסטנטינר
הקתדרה לחינוך יהודי

אוניברסיטת תל אביב
TEL AVIV UNIVERSITY

הטיול ככלי חינוכי-ערכי

עורכים

פרופ' יובל דרור, אלי שיש

גיליון 8

תשע"ט 2019

עורכים: פרופסור יובל דרור, אלי שיש
עריכה לשונית: אפרת חבה
הפקה: משה סיטבון
הבאה לדפוס, הקלדה והגהות: ענבל מרום
גרפיקה והדפסה: סקורפיו 88 ירושלים

אוהבי הארץ והטיול בה,

מורי של"ח, מנהלים ומחנכים,

המאמרים שכינסנו בגיליון זה עוסקים בנושאים שונים ומגוונים ויש בהם כדי לחשוף את היבטיו החינוכיים-ערכיים של הטיול. ניתוח הטיול ומשמעותו מהיבטים שונים מאפשר הערכה של מקומו ודין על אודותיו מזוויות שונות. האסון שאירע למכינת בני ציון בנחל צפית הציף שאלות נוקבות רבות, בהן שאלת היבטיו הבטיחותיים של הטיול ומידת חינויותו כפעולה פדגוגית בתהליך התפתחות הבוגר. אנו קוראים לעוסקים בידיעת הארץ להעצים את חוויית ההתפתחות וההתנסות של התלמידים ובד בבד לנקוט זהירות מתאימה ולגלות מקצועיות מרבית.

שביל הסנהדרין בגליל ככלי חינוכי-ערכי - יאיר עמיצור וירדנה אלכסנדר

בחיבורם שביל הסנהדרין בגליל ככלי חינוכי-ערכי מציגים יאיר עמיצור וירדנה אלכסנדר את עיקרי מיזם שביל הסנהדרין וכיצד ההליכה לאורך השביל משמשת כלי חינוכי-ערכי ולימודי להטמעת התכנים והערכים שהשביל מזמן. המטיילים בשביל נחשפים לערכים המתגלים לאורכו, לטבע ולנופים, להיסטוריה, לאתרים שונים ולמגוון האוכלוסיות והמסורות שהתקיימו בגליל בעבר ושמתיימות בו בהווה. העצמת הלמידה באמצעות טיול וסיור בשדה יוצרים חוויה ייחודית, מחזקים את ההיבט הלימודי ומעשירים את הידע בנושאים היסטוריים מתולדות העם בארץ.

לתור את הארץ - יובל אשוש

במאמר זה, נבחן מקומו של הטיול בבתי הספר של החינוך הממלכתי דתי בשנתיים האחרונות וביטוייו בתהליך החינוכי. המאמר מתייחס לשאלות: האם תלמידי החמ"ד (החינוך הממלכתי דתי) מטיילים יותר

1 פרופסור יובל דרור הוא חוקר תולדות החינוך העברי בארץ ישראל ובמדינת ישראל ותרומתן למדיניות חינוכית עכשווית, ועוסק בחינוך פרוגרסיבי ובלתי פורמלי ובחינוך קיבוצי. משמש מופקד הקתדרה לחינוך יהודי וי"ר הוועדה המדעית של הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה בבית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב ונשיא האגודה הישראלית לחקר תולדות החינוך.

2 אלי שישי הוא מנהל אגף של"ח (שדה לאום וחברה) וידיעת הארץ במינהל חברה ונוער במשרד החינוך. מוסמך האוניברסיטה העברית בירושלים לארגון ומינהל של מערכות חינוך. בוגר תכנית הסגל הבכיר בביה"ס מנדל למנהיגות חינוכית. תלמיד מחקר לדוקטורט באוניברסיטת תל אביב בתחום תולדות הדיקטיקה של ידיעת הארץ ב (ארץ-) ישראל. מחבר הספרים: 'הכי ישראלי שישי' ו'הדרך לשם - יומן מסע' יו"ר הוועדה הארצית לקידום הטיול במערכת החינוך.

מתלידי החינוך הממלכתי? האם משך מסעם ארוך יותר? כיצד היבטים אמוניים משתקפים במסעות? יובל מציג מסקנות מנומקות מניתוח כמותי של טיולי בתי הספר של החמ"ד. הממצאים מאירים היבטים מעניינים ביחס לתהליך החינוכי ולתוצאותיו.

המורה משה כרמי - ד"ר זאב זיוון

ד"ר זאב זיוון חשף במאמרו "משה כרמי: מורה למופת - מורם של בני עין חרוד בדור הפלמ"ח" את דרכו המיוחדת של המורה משה כרמי ואת ייחודיותו הפדגוגית, האנושית והאומנותית כפי שנתפסה בעיני תלמידיו. כרמי הוביל את תלמידיו להכרת הארץ ולאהבתה: "מכל צורות ההוראה ודרכיה, בחר לו משה את הטיילות. דרכה למדנו את אהבת הארץ, עקבות פסיעותיו של העם מני קדם ומקור לשונו. הוא בנה לנו את הטיילות כעין מקדש מעט, ידענו לאהוב את הקשיים בטיולנו ולשמוח ליכולת עמידתנו בו. למדנו להחשיב את הטיול כלימוד ולמעלה מזה".

המסע המשמעותי וחברת התלמידים, מנוף חינוכי בידי המחנך והמתחנך - יפתח גיא

יפתח מציג את הגישה החינוכית העמוקה העומדת בבסיס תפיסת המסע המשמעותי. הוא חושף את שורשי התפיסה ואת משמעותה של העברת האחריות להכנת הטיול ולהובלתו לידי התלמידים בחניכת הצוות החינוכי. לדבריו, תפיסת המסע המשמעותי מרחיבה את מטרות הטיול מעבר לאלו הרווחות - הרואות בטיול פרקטיקה להקניית ידיעת הארץ. יפתח מציג את כוחו של הטיול המושתת על רעיון "העדה המחנכת", או בשמה העברי - "חברת התלמידים", כאירוע שיא המכונן את מערך החינוך החברתי בבית הספר.

"ונשמרתם מאוד לנפשותיכם" - ד"ר אברהם ליפשיץ

בעקבות אסון נחל צפית, שאירע במהלך טיול גיבוש למכינת בני ציון, ביקש ד"ר אברהם ליפשיץ, ראש מינהל חמ"ד במערכת החינוך, להפנות את המבט לעיקרון חשוב שאסור שיסור מנגד עיני מורים, תלמידים וכל העוסקים במלאכת הקודש של טיולים ברחבי הארץ. ליפשיץ מציג את דבריו בהתבססות על חזון החמ"ד: "בתי החינוך של החמ"ד מעודדים טיפוח זהות אישית ציונית-דתית". הוא נוגע במהות הטיול ובחשיבותו כמרכיב עיקרי בטיפוח זהות ציונית דרך הרגליים. כאברהם אבינו בשעתו, ההולך ונוסע הנגבה, גם תלמידי החמ"ד נוסעים מטיילים ולומדים את הארץ ומתוודעים לנופיה וליופיה. כותב המאמר מדגיש את החשיבות שבעמידה על כל היבטי הבטיחות הנדרשים, לצד החשיבות שבטיול והערך החינוכי שבו.

אור יהודה, מכור היתוך לסיר בישול, רב-תרבותיות קולינרית - ד"ר אורן תמם, ד"ר ניסים חמוי

ד"ר תמם וד"ר חמוי מציגים סיור ביישוב אחד, ביש"מ (יום שדה משימתי) באור יהודה, כדרך להתבוננות במרחב הפתוח ובנוף העירוני. הסיור המובא כדוגמה מציג מתודה ללימוד נושא ולהתבוננות פעילה

במהלך סיור קצר. כותבי המאמר מבקשים להאיר נקודות בהבניה ההיסטורית של המקום ובהשפעתה על הנופאדם בממדים שונים, כפי שמשתקף בנוף, ולאפשר למטיילים לנקוט עמדה באמצעות דיון דילמה.

הסיור המקראי, מחשבות וציוני דרך - ד"ר יוסי שפנייר

ד"ר שפנייר הציג במאמרו את דרכו של הסיור החינוכי-ערכי המושתת על מקורות ישראל והמתייחס למקורות מקראיים בשדה. המאמר עוקב אחר התפתחות היחס לשילוב לימוד התנ"ך בסיור בשדה - מהימים שהמקרא וידיעת הארץ היו לאבני יסוד בחינוך הארץ-ישראלי. סקירת התהליך מובאת בסדר כרונולוגי ומתייחסת למקורות שונים מאמצע המאה הי"ט ועד ימינו. ד"ר שפנייר חשף בחיבורו את ההתייחסות לעיון במקרא בעת סיור במרחב באמצעות דוגמות שכתבו מחנכים, מנהיגים וסופרים שהתייחסו למקרא כבסיס לאהבת הארץ.

מעבר לחשיבותם של הטיולים כפעילות הפגה וכמפגש חברתי, אנו בטוחים כי טיולים וסיורים להכרת הארץ יש בהם כדי להעצים את החוויה ואת הידע שהתהליך החינוכי מבקש להקנות. אנו מקווים כי המאמרים שהובאו לפניכם יעשירו את העיון בנושא הטיול ויביאו להערכתו מפרספקטיבות שונות.

קריאה מועילה.

אלי שיש

מנהל אגף של"ח וידיעת הארץ
משרד החינוך, מינהל חברה ונוער

פרופסור (אמריטוס) יובל דרור

מופקד הקתדרה לחינוך יהודי,
בית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב

תוכן עניינים

שביל הסנהדרין בגליל ככלי חינוכי - ערכי

9	יאיר עמיצור וירדנה אלכסנדר
---	----------------------------

לתור את הארץ

21	יובל אשוש
----	-----------

משה כרמי: מורה למופת - מורם של בני עין חרוד בדור הפלמ"ח

37	ד"ר זאב זיוון
----	---------------

מסע משמעותי וחברת התלמידים - מנוף חינוכי בידי המחנך והמתחנך

47	יפתח גיא
----	----------

"ונשמרתם מאד לנפשותיכם"

57	ד"ר אברהם ליפשיץ
----	------------------

אור יהודה - מכור היתוך לסיר בישול, רב תרבותיות קולינרית

65	יד"ר ניסים חמוי, ד"ר אורן תמם
----	-------------------------------

הסיור המקראי - מחשבות וציוני דרך

83	ד"ר יוסי שפנייר
----	-----------------

שביל הסנהדרין בגליל ככלי חינוכי-ערכי

// יאיר עמיצור וירדנה אלכסנדר² | רשות העתיקות //

**"גלתה סנהדרין... מירושלים ליבנה, ומיבנה לאושא... ומאושא לשפרעם,
ומשפרעם לבית שערים, ומבית שערים לציפורי, ומציפורי לטבריא"**

(ראש השנה לא ע"א)

הקדמה

שביל הסנהדרין חוצה את הגליל מבית שערים לטבריה, ובדרכו עובר במקומות רבים שבהם חיו ופעלו חכמי הסנהדרין בתקופת המשנה והתלמוד (המאות השנייה-החמישית לסה"נ, התקופה הרומית והביזנטית). בשנת 2017, החלה רשות העתיקות בהקמת השביל בעזרת תלמידים ובני נוער רבים, והקדישה אותו למדינת ישראל לציון 70 שנה לעצמאותה.

המטיילים לאורך השביל, שאורכו כ-120 ק"מ, נחשפים - בדרך חווייתית ומיוחדת - לעולמם העשיר של החכמים שהנהיגו את העם היהודי בגליל בתקופה שלאחר כישלון מרד בר כוכבא ביהודה (135 לסה"נ) ושעיצבו בארץ ישראל את המסורת ואת החיים היהודיים כפי שהם מוכרים לנו היום. תלמידים ובני נוער המטיילים בשביל נחשפים לערכים המתגלים לאורכו, לטבע ולנופים, להיסטוריה ולאתרים שונים ולמגוון האוכלוסיות והמסורות שהתקיימו בגליל בעבר ושמתיקיימות בו בהווה. כן הם תורמים לפיתוח השביל, ובכך מגלים אחריות למורשתם ומנגישים אותה למען הדורות הבאים. העברת מסר האחריות לארץ ולמורשתה באמצעות הפעלת תלמידים ובני נוער היא כיום ערך מוביל בפעילות תלמידי בתי הספר וחניכי תנועות הנוער. בנוסף, מיזם שביל הסנהדרין מציע השתתפות פעילה בחפירות ארכיאולוגיות ובפעילויות חינוכיות ומגוונות המותאמות לאופי הקבוצה ולתחומי העניין של חבריה. סיפור מורשת העם בארץ בתקופות קדומות והעצמת המידה באמצעות טיול וסיור בשדה יוצרים חוויה ייחודית, זיקה לארץ, הזדהות עם מורשתה ותחושת שייכות. כן הם מחזקים את ההיבט הלימודי ומעשירים את הידע בנושאים היסטוריים מתולדות עם ישראל.

במאמר זה, יוצגו עיקרי מיזם שביל הסנהדרין וכיצד ההליכה לאורך השביל משמשת כלי חינוכי-ערכי לימודי להטמעת התכנים והערכים שהשביל מביא לידי ביטוי.

1 מר יאיר עמיצור, ארכיאולוג חופר, יוזם ומנהל שביל הסנהדרין ברשות העתיקות. חופר אושה העתיקה. התמחות בתקופת המשנה והתלמוד והיישוב היהודי בגליל. ניסיון רב בעבודה חינוכית עם נוער במסגרות בלתי פורמליות, הדרכת טיולים והרצאות.

2 גב' ירדנה אלכסנדר, ארכיאולוגית חופרת חוקרת במרחב צפון ברשות העתיקות. התמחות בתקופת הברזל, והתקופות ההלניסטית והרומית. ניסיון רב בעבודה חינוכית עם נוער במסגרות בלתי פורמליות, ובהדרכת טיולים.

שביל הסנהדרין כמיזם של רשות העתיקות

רשות העתיקות היא הרשות הממלכתית הממונה על עתיקות הארץ - על חשיפתן, על שימורן ועל מחקרן - בהתאם לחוק העתיקות תשל"ח, 1978. בחזון רשות העתיקות נקבע כי הרשות תפעל לקרב את הציבור לשרידי העבר. כחלק מפעילות להנחלת המורשת, רשות העתיקות משלבת אלפי תלמידים מכל רחבי הארץ ומכל המגזרים, וגם את הציבור הרחב, בחפירות ארכיאולוגיות, בפעילות שימור ובלימוד חווייתי בשטח, במטרה לקרב אותם למורשת ולתרבות העבר. שביל הסנהדרין הוא מיזם חינוכי-ערכי רב תרבותי להנחלת מורשת הגליל.

חלוקת שביל הסנהדרין לחמישה מקטעים הייצגים חמישה ערכים מרכזיים

השביל חוצה את הגליל התחתון ממערב למזרח, מבית שערים ועד טבריה. השביל מחולק לחמישה מקטעים, המייצגים חמישה ערכים אוניברסליים:

מבית שערים לאושה העתיקה - שער העשייה,

מאושה דרך שפרעם ליודפת - שער השלום,

מיודפת לציפורי - שער הענווה,

מציפורי לארבל - שער הנתינה,

מארבל לטבריה - שער האהבה.

סימון השביל והדרכה לאורך השביל

אפשר לטייל רגלית לכל אורכו של השביל ואפשר ללכת במקטעים ממנו בטיולים חד יומיים ברמות קושי שונות¹ המסע בשביל מפגיש את המטייל עם ערכים שהשביל מבטא ומאפשר חוויית למידה ושיח מעמיק על התוכן החינוכי-ערכי המוצג בו. קטעים מסוימים מאפשרים טיול גם ברכבי שטח ובאופניים, וחלקים מן השביל ומאתריו מונגשים. בסביבת השביל מצויים חינוכי לילה המאפשרים לינת שטח באוהלים או באכסניות.

תוואי השביל מסומן בסימון שביל ייחודי בצורת מנורה בעלת שבעת קנים, בצבעים ירוק, אדום וכחול. **הירוק** - מסמל את ארץ הגליל, **האדום** - ארגמן של מלכות, גבורה ומורשת, **הכחול** - מים, את ים כנרת ושאפה לשמיים. לאורך שביל הסנהדרין מוצבות **אבני דרך** ייחודיות מאבן בזלת, שבהן חרותות אמרות של חכמים שפעלו במרחב הארץ ישראלי. בעת ההליכה לאורך השביל, אפשר לקבל מידע והדרכה דרך אפליקציה שחיבור אליה מוטמע באבני הדרך.

1 תכנים הקשורים בשביל ומידע על אודותיו וכן מגוון הפעילויות המתקיימות לאורכו אפשר למצוא באתר¹עודי: [www.shvila.co.il](https://www.facebook.com/sanhedrintrail) (למידע נוסף: <https://www.facebook.com/sanhedrintrail>).

החומרים המוצגים באתר מאפשרים בחירת מסלולים ואתרים והכנה מפורטת לקראת היציאה לשטח ומעשירים את חוויית הטיול.

הסיור בשביל ככלי חינוכי-ערכי

ההליכה לאורך השביל מזמנת למידה חווייתית וערכית ועיסוק בסוגיות הנוגעות בעולם התוכן של תלמידי בתי הספר ובמורשת. הטיול בטבע ובנוף הגליל, לצד מפגש עם ערכי מורשת, עם ההיסטוריה ועם הארכיאולוגיה, נוגע בעולמם הפנימי של התלמידים ומעודד פתיחות והתחברות לשורשי העם והארץ. כפי שיוצג להלן, יעדיו החינוכיים של השביל מתקשרים לממצאים בשטח מחד גיסא ולמציאות היומיומית של התלמידים מאידך גיסא, והמפגש בין שתי נקודות אלו מזמין שיח על ערכים ודיונים בנושאים ערכיים. אפשר לראות בהחייאת אמרות חז"ל לתלמידי בתי הספר במקומות ועל רקע הנופים שבהם נכתבו ערך לימודי מיוחד המאפשר ליבון ערכים המתחברים לאורך חייהם של התלמידים כיום. על הצורך בחיבור תלמידים למקורות ישראל באמצעות השדה נכתב:

"מה שאין בו מסר, לקח וערך לדורות הבאים - לא נכלל באסופה המקראית. על כן, גם אם במקרא כלולה תפאורה קדומה, הרי שהרעיון המקופל בה נתפס כנצחי, והוא 'מדבר' גם בימינו, גם אם בשפתנו המודרנית. לפיכך מילת המפתח היא 'רלוונטיות' - 'שייכות'. היא נכונה במסגרת הטיול"

(שר אבי, 2018).

הצעידיה לאורך השביל תורמת להבנה מעמיקה של נושאים הנלמדים במקצועות שונים, כגון: גיאוגרפיה, לימודי סביבה, היסטוריה, תנ"ך, תושב"ע, אזרחות. בנוסף, בדומה לכל טיול בשטח, ההליכה בשביל מאפשרת רכישת כלים חברתיים חינוכיים, חוויות חיוביות וגיבוש חברתי.

יעדים חינוכיים עיקריים של שביל הסנהדרין

הגדרנו חמישה יעדים עיקריים למיזם השביל:

1. להפגיש את התלמידים עם פעילותם של חכמי הסנהדרין, עם עולמם ועם עולם העם היהודי בגליל בתקופת המשנה והתלמוד.
2. לחשוף את בני הנוער לערכים האוניברסליים המקבלים ביטוי במקטעי השביל (השערים).
3. להתוודע לערכי הטבע והנוף, לאתרים הארכיאולוגיים וההיסטוריים ולאתרי המורשת של הגליל המתגלים לאורך השביל.
4. להכיר את האוכלוסיות המגוונות ואת המסורות העשירות של הגליל בעבר ובהווה המתקיימות בסביבת השביל.
5. להשתתף בפועל בהקמת השביל וליהנות משלל הפעילויות החינוכיות המתקיימות לאורכו.

להלן יוצגו עיקרי היעדים והדרך שבה הם באים לידי ביטוי בשביל הסנהדרין.

1. מפגש עם פעילותם של חכמי הסנהדרין ועם עולמם ועם עולם העם היהודי בגליל בתקופת המשנה

והתלמוד

שביל הסנהדרין מתמקד בלמידה על עולמם של חכמים ועל פועלם במרחבי הגליל בתקופת המשנה והתלמוד, תקופה שנמשכה כ-360 שנה: מחורבן בית המקדש השני בשנת 70 לסה"נ ועד שנת 429 לסה"נ לערך. תקופה זו שאחרי החורבן עמדה בסימן היעדרם של ירושלים ושל בית המקדש, אך הביאה להתפתחותם של מרכזי התיישבות, יצירה והנהגה חלופיים בארץ הגליל. ההנהגה היהודית המרכזית של העם היהודי בתקופה שקדמה לגלות הייתה הסנהדרין, ששימשה הנהגה עליונה ושעיצבה את דמותו החברתית, התרבותית והערכית של העם היהודי. מקור המילה סנהדרין ביוונית: συνέδριον (תעתיק: סינֶדְרִיוֹן, מילולית: ישיבה יחד), ופירושה מועצה או מקום כינוס. הסנהדרין הייתה מורכבת מ-70 חכמים ומנשיא, ותפקידם היה להנהיג את העם היהודי, לשמש דוברים מול השלטון הרומי, לשפוט את העם, לתקן תקנות והלכות, לחדש בתורה שבעל פה וללמדה (אילני, 2012). על פי מקורות חז"ל, לאחר חורבן יהודה במרד בר כוכבא (135 לסה"נ), עברו הסנהדרין והנשיא לגליל. העשייה הרוחנית וההגות העשירה בתקופה זו כללה את עריכת המשנה והתוספתא, את ספרות המדרשים ואת התלמוד הירושלמי, את קיבוץ הנוסח הסופי של התנ"ך, את קביעת לוח השנה העברי ואף את המצאת הניקוד. פועלם של חכמים בתקופה זו מונצח במקורות חז"ל, בעיקר במשנה, בתוספתא ובתלמוד הירושלמי והבבלי - מקורות שעיצבו במידה רבה את היהדות כפי שהיא נהוגה כיום.

השביל מתמקד בפעילות חכמים בחמש תחנות של הסנהדרין בגליל: אושה, שפרעם, בית שערם, ציפורי וטבריה.

אושה - לאחר כישלון מרד בר כוכבא, מרד היהודים בשלטון הרומי (132-135 לסה"נ), עבר מרכז החיים של העם היהודי, ובתוכו הסנהדרין, מיהודה לגליל. בשנת 135 לסה"נ, התיישבו חכמי הסנהדרין בכפר אושה, המצוי בגבול המערבי של ההתיישבות היהודית בגליל, סמוך לעמק עכו. ייתכן שהבחירה באושה נבעה מאופי המקום: יישוב קטן בשולי ההתיישבות היהודית, רחוק מעיני השלטון הרומי, מקום מושבו של רבי יהודה בר עילאי, שהיה מקובל על השלטונות. עיקר פועלה של הסנהדרין באושה היה שיקום העם היהודי ותיקון "תקנות אושה" שנועדו לסייע לאוכלוסייה היהודית להתאושש מהתוצאות הקשות של המרד. בזמן ישיבתה של הסנהדרין באושה, החלו החכמים באיסוף התורה שבעל פה ובהעלאתה על הכתב. בין החכמים שהתגוררו במקום בתקופה זו היו רבי שמעון בר יוחאי, רבי יהודה בר עילאי, רבי מאיר (בעל הנס), רבי יוסי בן חלפתא (הגלילי), רבי אלעזר בן שמוע, נשיא הסנהדרין רבן שמעון בן גמליאל השני ובנו רבי יהודה הנשיא (מרגליות, 1998). כמו כן, מוזכרים במקורות חז"ל מבני הציבור ששימשו את חכמי הסנהדרין, ביניהם בית הועד, בית הכנסת וביתו של הנשיא.

כחלק ממיזם שביל הסנהדרין, מתבצעת כיום באתר חפירה ארכיאולוגית חינוכית שבה נחשפים השרידים של אושה העתיקה. המבקר באתר יוכל לראות את מבני הציבור של היישוב בתקופה הרומית

והביזנטית ההולכים ונחשפים, ולידם מתקני חקלאות שונים ועדויות לתעשיית זכוכית ענפה שהתקיימה ביישוב ושמוזכרת במקורות חז"ל. בשולי היישוב אושה, ועל תוואי שביל הסנהדרין המוביל לשפרעם, נמצאת כתובת חקוקה בסלע בשפה היוונית העתיקה ('CAB'), המציינת ככל הנראה את תחום השבת של אושה בזמן ישיבת הסנהדרין ביישוב (טפר וטפר, 2016).

שפרעם - לאחר כעשר שנים של ישיבת הסנהדרין באושה, בשנת 145 לסה"נ, עברו חכמיה ונשיאה לעיירה שפרעם, הסמוכה לאושה. המעבר לשפרעם מצביע על שיפור מצבה של הסנהדרין ושל האוכלוסייה היהודית. בתקופה זו, הייתה שפרעם עיירה מעט גדולה מאושה, על הדרך הראשית המובילה מעכו לטבריה, קרובה יותר למרכז ההתיישבות היהודית בגליל. מעבר הסנהדרין לעיירה סימן את כניסתה של הסנהדרין לתוך היישוב היהודי ומצביע, ככל הנראה, על שיפור יחסו של השלטון הרומי כלפי הסנהדרין וחכמיה (ספראי, תשמ"א).

המבקר בשפרעם ייחשף לסיפורו של רבי יהודה בן בבא, שסמך את תלמידיו בניגוד לחוק הרומי ובכך הבטיח את המשכיות הסנהדרין ואת העברתה של התורה שבעל פה לדורות הבאים. חשיבות פועלו של רבי יהודה בן בבא מונצח לדורות בסיפור התלמודי על עשרה רוגי מלכות, וגם בשמו של מחלף סומך הסמוך לציון קברו. בהליכה לאורך השביל, אפשר להתרשם מהמצודה הגדולה שנבנתה בתקופה העות'מאנית במרכז העיר שפרעם, בנקודה הגבוהה ביותר בסביבה. סמוך למצודה, יש כנסייה וגם מסגד, ובנוסף בית כנסת שנבנה לפני יותר ממאה שנה על פי המסורת על מושב הסנהדרין בשפרעם. בית הכנסת שמור על ידי משפחה המתגוררת בסמיכות אליו.

בית שערים - סמוך לאמצע המאה השנייה לסה"נ, על פי מקורות חז"ל, התיישב רבי יהודה הנשיא (רבי) בבית שערים, לאחר שקיבל מן הקיסר אחוזה במקום כחלק מיחסי החברות ששררו ביניהם, והסנהדרין עברה עם רבי לבית שערים. רבי ישב בבית שערים במשך רוב שנותיו וביצע שם את עיקר עבודת עריכת המשנה. בימיו, שגשגה העיירה והתפתחה. נראה שמבנה האכסדרה של בית שערים, המוזכר בתלמוד הירושלמי, שימש מושב הסנהדרין. לקראת סוף חייו, עבר רבי לעיר ציפורי, שם התגורר במשך 17 שנים. אך על פי התלמוד, בזמן שהותו בציפורי, הוכנה לרבי חלקת קבר בבית שערים, שבה הוא ביקש בצוואתו להיקבר. לאחר מותו, יהודים ביקשו רבים מהארץ ומעבר לים להיקבר סמוך למקום קבורתו, וכך נעשה בית הקברות של בית שערים לנקרופוליס, עיר מתים מרכזית בעולם היהודי בתקופה הרומית (טפר וטפר, 2004).

המבקר בבית שערים יתרשם מבית הקברות של העיירה, שבו קבר המזוהה כקברו של רבי יהודה הנשיא. בראש הגבעה, סמוך לפסלו של אלכסנדר זייד, נחשף מבנה ציבור מפואר המזוהה עם האכסדרה של בית שערים. כמו כן, אפשר לראות אחד מבתי הכנסת של העיירה ובית מידות גדול, אולי ביתו של רבי יהודה הנשיא.

ציפורי - בתקופה הרומית, הייתה ציפורי העיר הגדולה במרכז הגליל, התגוררה בה אוכלוסייה רומית פגנית ואוכלוסייה יהודית גדולה. לקראת סוף המאה השנייה לסה"נ, עברו רבי יהודה הנשיא וחכמי הסנהדרין לציפורי,

והעיר הייתה למרכז רוחני יהודי. בשנת 220 לסה"נ לערך, חתם רבי יהודה הנשיא את המשנה בציפורי. החיים היהודיים המשיכו בציפורי בתקופה הביזנטית (ספראי, תשמ"א).

המטייל לאורך השביל יוכל להתרשם מעברה המפואר של העיר ומן העושר התרבותי המגוון שבה, הכולל מערכת רחובות, תיאטרון, בתי מרחץ, מבני ציבור ופסיפסים יפהפיים. החיים היהודיים ועולמם של החכמים באים לידי ביטוי בשכונת המגורים שבה מקוואות טהרה ובבית כנסת שבו פסיפסים המתארים סיפורים מקראיים ואת העבודה בבית המקדש. בשולי העיר, נמצא, לפי המסורת היהודית, קברו של רבי יהודה נשיאה, נכדו של רבי יהודה הנשיא.

טבריה - במאה השלישית לסה"נ, עברו הסנהדרין ונשיאה מציפורי לעיר טבריה. טבריה הייתה אז מרכז היישוב והעשייה הרוחנית היהודית, והסנהדרין וחכמיה פעלו כאן במשך כ-150 שנה, עד ביטול מוסד הנשיאות בשנת 429 לסה"נ. חכמים רבים פעלו בטבריה, וביניהם רבי מאיר בעל הנס, רבי יוחנן, ריש לקיש ורבי חייא. פועלם של החכמים בתקופה זו בא לידי ביטוי בכתיבת התלמוד הירושלמי, בקיבוע הנוסח הסופי של התנ"ך על ידי בעלי המסורה, בהמצאת הניקוד ובקביעת לוח השנה העברי, מהלכים שעיצבו את החיים היהודיים ואת המסורת היהודית. בטבריה העתיקה, אפשר להתרשם משער העיר, מהרחובות, מהתיאטרון, מבית המרחץ וממבנה ציבורי מרשים המזוהה עם מקום מושבה של הסנהדרין (הירשפלד, 2005).

בהליכה לאורך שביל הסנהדרין מציפורי לטבריה, המטייל רואה אתרים רבים המוזכרים במקורות חז"ל ושבבהם התרחשו סיפורים דרמטיים, כגון הדרך הרומית מטבריה לעכו, הכפר שיחין, בקעת בית רימון שבה עיברו את השנה, פונדקו של לוי ועוד. הטיול בשביל מאפשר לתלמיד להתוודע לחכמים ולמקורות חז"ל במקום התרחשות האירועים. המבקר רואה את המתקנים ואת החפצים ששימשו את החכמים בחייהם, והמצוינים כדרך אגב בסיפורי המשנה, המדרש והתלמוד. מפגש זה תורם ללמידה חווייתית ומסייע בהמחשת המקורות. העיסוק בעולמם של החכמים ובמורשת היהודית דרך שביל הסנהדרין יכול לתרום למערכת הלימודים הפורמלית במקצועות רבים: תושב"ע, מחשבת ישראל, לימודי ארץ ישראל, היסטוריה ועוד.

2. חשיפת בני הנוער לערכים האוניברסליים המקבלים ביטוי במקטעי השביל (השערים)

חמישה ערכי מוסר אוניברסליים, שאותם כינינו "שערים", מקבלים ביטוי בחמשת מקטעי השביל: שער העשייה, שער השלום, שער הענווה, שער הנתינה ושער האהבה. הערכים שנבחרו נובעים מהתכנים העיקריים המתגלים לאורך מקטעי השביל. אמרות חכמים החקוקות באבני הדרך משקפות את חיבור עולם החכמים לערכים אוניברסליים אלה. להלן חלק מהתכנים ודוגמה לאמרות חז"ל הכתובות על אבני הדרך והמתחברות לשערים ולממצא בשטח.

שער העשייה - המקטע הראשון, מבית שערים לאושה, מפגיש את התלמידים עם העשייה בגליל במרוצת הדורות. שער העשייה כולל את העשייה הרוחנית - המתבטאת בעריכת המשנה ובחתימתה על ידי רבי יהודה הנשיא שישב בבית שערים, מעשה מוכון שהיה אבן יסוד להמשך קיום היהדות; את העשייה

הציונית - העולה מפועלם של אלכסנדר זייד ושל ארגון השומר טרם הקמת המדינה; את העשייה ההתיישבותית - בהפרחת החקלאות בעמק יזרעאל; ואת העשייה הביטחונית - בהנצחה של חלל צה"ל סגן אילן גבאי ז"ל באנדרטה הסמוכה לשביל ביער אלונים, ובהנצחת איש המוסד צבי אהרוני ז"ל.

דוגמה לאמרת חז"ל החקוקה בשער העשייה: "שמאי אומר: אמור מעט ועשה הרבה" (אבות א, טו).

שער השלום - במקטע השני, מאושה דרך שפרעם ליודפת, התלמידים נפגשים עם ערך השלום, הבא לידי ביטוי בסיפורה של הסנהדרין באושה ובתרבות המחלוקת המזינה והמאפיינת את עולם בית המדרש ואת הלימוד של חכמים. בעיר שפרעם, מוצג השלום דרך מפגש עם האוכלוסייה המעורבת של העיר, הכוללת מוסלמים, נוצרים, דרוזים ובדואים. השביל במקטע שפרעם עובר בין בתי תפילה של מגוון האוכלוסייה, בהם כנסייה, מסגד ובית כנסת עתיק. בסיומו של המקטע, ביודפת העתיקה, התלמידים יעסקו במרד הגדול ובתוצאות מלחמת היהודים ברומאים במרחב הגליל בשנת 67 לסה"נ.

דוגמה לאמרת חז"ל החקוקה בשער העשייה: "הלל אומר: הוי מתלמידיו של אהרון, אוהב שלום ורודף שלום" (אבות א, יב).

שער הענווה - במקטע השלישי, מיודפת לציפורי, באה לידי ביטוי הענווה באמצעות אורח החיים המסורתי של הבדואים, הדומה באופיו לאורח חיים בימי קדם וההולך ונעלם מהעולם שלנו. כמו כן, באה לידי ביטוי ענווה כלפי הטבע: עשייה אנושית המתבטאת בפסיפס השדות הקטנים, בחקלאות המסורתית ובמתקנים החקלאיים שבבקעת בית נטופה, וגם בשרידי היישובים הקדומים - חורבת קנה וחורבת רומה. בכפר שיחין שלמרגלות ציפורי, התלמידים נפגשים עם עולם ייצור כלי החרס הפשוטים, ששמשו במשקי הבית בעת העתיקה. בסיומו של המקטע, התלמידים לומדים על ערך הענווה דרך דמותו של רבי יהודה הנשיא, שהיה נשיא מורם מעם, ועם זאת נותר עניו ומקובל על בני דורו ועל הקיסר הרומי אנטונינוס.

דוגמה לאמרת חז"ל החקוקה בשער הענווה: "משמת רבי [יהודה הנשיא] בטלה ענווה ויראת חטא" (סוטה ט, טו).

שער הנתינה - המקטע הרביעי, מציפורי לארבל, מציג את ערך הנתינה וגמילות החסדים. תוואי השביל חולף על פני יערות נטע אדם שנטעה הקרן הקיימת לישראל ומאפשר מפגש עם עשייה חלוצית של מייסדי המושבות בגליל בתקופת הקמת המדינה. התלמידים מתוודעים לעשיית קק"ל בימינו בהמשך לאחזקת הטבע והאדם במרחבי הגליל. ערך גמילות החסדים בעת העתיקה מקבל ביטוי בקופת הצדקה שבבית הכנסת העתיק בארבל. נדיבותו של היישוב היהודי בארבל באה לידי ביטוי בכתובת הפסיפס שבחמת גדר, המציינת את תרומת תושבי ארבל להקמת בית הכנסת.

דוגמה לאמרת חז"ל החקוקה בשער הנתינה: "על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים" (אבות א, מב).

שער האהבה - המקטע החמישי, מארב לטבריה, שזור בסיפורי אהבה המתגלים לתלמידים במגוון היבטים. בתחילת המקטע, מסופר על האהבה של יהודי ארב ל חבל הארץ שלהם, אהבה עזה שדחפה אותם להילחם על ביתם מול המלך הורדוס ושוב מול הצבא הרומי במרד הגדול. התלמידים פוגשים את ערך אהבת הארץ והעם בסיפור חייו ונפילתו של החייל הבודד מקס שטיינברג, שנפל במבצע צוק איתן ושלזכרו הונגש אתר בית הכנסת העתיק בארב ל לנכים. סיפורי האהבה והגאולה על אודות בקעת ארב ל מופיעים במקורות חז"ל ומאפשרים חיבור בין המקורות, התלמידים והשטח. המשכו של המקטע בעיר טבריה המודרנית, שם מקום קבורתו של רבי עקיבא, שלימד את הכלל הגדול של אהבת האחר. התלמידים מתוודעים לדמותו של הרמב"ם, כותב ספר האהבה, הקבור אף הוא בעיר, ונחשפים להגות היהודית ולעשייה רוחנית הנובעת מאהבת העם. סיומו של השביל בטבריה העתיקה, עיר הסנהדרין, ובסיפור האהבה המביאה גאולה.

דוגמה לאמרת חז"ל החקוקה בשער האהבה: "ואהבת לרעך כמוך. ר' עקיבא אומר זה כלל גדול בתורה" (ירושלמי נדרים, פ"ל ה"ב).

3. טבע, נוף ומורשת לאורך השביל

שביל הסנהדרין חוצה את מרחבי הגליל ממערב למזרח. ההליכה בשביל לכל אורכו חושפת בפני המטייל את נופי הגליל העשירים והמגוונים, הכוללים קטעי יער וחורש, הרים טרשיים וגבעות מוריקות, בקעות ועמקים רחבי ידיים, נחלים ומעיינות. תוואי השביל עובר משולי מישור החוף ועמק עכו דרך יער אלונים-שפרעם, הגבעות והבקעות של הגליל, בקעת בית נטופה, רמות הבזלת במזרח הגליל, השבר הסורי-אפריקאי ומגיע עד ימת הכנרת. בדרך רואים נחלים ומקורות מים של הגליל, את המוביל הארצי, שטחי חקלאות ומרעה, מחצבות ומקורות תעשייה ופרנסה נוספים. הנוף משתנה עם ההתקדמות ממערב למזרח ועם עונות השנה.

לאורך השביל, פזורות נקודות תצפית רבות המספקות מבט מיוחד על הים תיכון ועל ימת הכנרת, על עמק יזרעאל בדרום ועל עמק הירדן במזרח, על בקעת בית הכרם בצפון ועל עמק זבולון ועל מישור עכו במערב. במהלך הטיול בשביל, התלמידים נפגשים עם החי והצומח המגוונים והעשירים של הגליל: חורש ים תיכוני ששרד בגבעות אלונים-שפרעם וברכסי הגליל התחתון, יערות קק"ל שניטעו במרכז הגליל, בקעות רחבות ידיים שבהן חקלאות שלחין ומטע. הטיול בשביל מאפשר הצצה לעולמם של בעלי החיים ושל חיות הבר בגליל.

לאורך השביל, אתרים ארכיאולוגיים והיסטוריים רבים, המספרים פרקים חשובים בתולדות ארץ ישראל מהתקופות הפרהיסטוריות ועד ימינו. בין האתרים: בית שערים, אתרים פרהיסטוריים בנחל ציפורי, אושה, תל יודפת, ציפורי, קרני חטיין, ארב ל וטבריה העתיקה.

המפגש עם נופים ועם אתרים אלה עשוי לתרום להעמקת הידע וההבנה בנושאים הנלמדים בתוכנית הלימודים הפורמלית, בפרט במקצועות גיאוגרפיה, היסטוריה, ביולוגיה ולימודי הסביבה.

4. פסיפס אנושי במרחב הגליל

שביל הסנהדרין, לכל אורכו, מאפשר מפגש ייחודי עם מגוון עדות, תרבויות ודתות ועם הפסיפס האנושי העשיר המתגורר במרחב הגליל.

בתוואי הדרך מצויים יישובים ובתי תפילה של בני כל הדתות: יהודים, מוסלמים, נוצרים ודרוזים. אפשר לשלב שיח ומפגש עם כל קהילה ובכל בית תפילה וללמוד על חיי הדת והקהילה. לאורך השביל מצויים אתרים מקודשים לבני הדתות השונות, בביקור בהם התלמידים נחשפים למורשת העשירה ולסיפורי העבר הנגלים בשביל. השביל מזמן גם מפגש עם צורות יישוב שונות ומציג קהילות עירוניות, כפריות וחקלאיות מגוונות. התלמידים נחשפים ליישובים עירוניים, כדוגמת שפרעם וטבריה, וליישובים כפריים ולקיבוצים וכן למאהלים בדואים שיושביהם מתגוררים בשולי יישובי הקבע ושהם שריד לצורת יישוב קדומה שרווחה בגליל בימי קדם. תוואי הדרך עובר בשטחים בנויים וביישובים גליליים ומאפשר לתלמידים מפגש בלתי אמצעי עם התושבים המקומיים ועם הקהילות השונות, שיח עימם ואף אירוח במחיצתם.

5. פעילויות חינוכיות לאורך השביל

שביל הסנהדרין משמש במה חינוכית-ערכית המאפשרת לתלמידים לחוות את ערכי המורשת שמציג השביל בדרך בלתי אמצעית ואגב עשייה מגוונת. הפעילויות החינוכיות החווייתיות חושפות את התלמידים לערכי השביל ולמורשת העשירה שמוצגת בו, ובה בעת מסייעות לפיתוח השביל.

הפעילויות המוצעות בשביל כוללות סיורים מודרכים, עבודת פריצה של השביל ואחזקתו, סימון השביל והכשרת פינות מנוחה. יש חשיבות רבה בהכנת התלמידים לפעילויות, לקישור בין הנלמד בכיתה לבין הנלמד בסיור באמצעות חקר וגילוי ולבניית רצף תהליכי מההכנה בכיתה, דרך הסיור בשביל ועד לסיכום הפעילות בכיתה (כליל החורש, 2014). התלמידים יכולים להשתתף בסדנות ארכיאולוגיות וטכנולוגיות קדומות, במיזם "אימוץ אתר" ובפיתוח אתרים ארכיאולוגיים לאורך התוואי. חפירה ארכיאולוגית חינוכית נערכת בימים אלה באושה העתיקה, ובעתיד מתוכננות חפירות באתרים נוספים בשביל. ההשתתפות בחפירה ארכיאולוגית היא הזדמנות נדירה לבני הנוער ליציאה מהמסכים, לעבודת כפיים בצוות ולחשיפת שרידי העבר.

כחלק מהפעילות המוצעת לציבור הרחב, יתקיימו ימי שיא ופעילויות למשפחות, ימי עיון והרצאות וסיורים בין ערביים. אלו יפורסמו לציבור הרחב.

השותפים למיזם שביל הסנהדרין

השותפים עם רשות העתיקות במיזם שביל הסנהדרין הם רבים: מיזם ציוני דרך במשרד ירושלים ומורשת, משרד האוצר, אגף של"ח במינהל חברה ונוער, מינהל חמ"ד במשרד החינוך, רשות הטבע והגנים הלאומיים, קרן קיימת לישראל, אוניברסיטת חיפה, מועצות אזוריות: זבולון, עמק יזרעאל, משגב,

אל בטוף וגליל תחתון, המועצות המקומיות טבעון ובסמת טבעון, עיריית שפרעם, עיריית טבריה ואיגוד המלונות בעיר, רשויות ניקוז קישון וכינרת ועוד. רשות העתיקות מודה מקרב לב לכל הגורמים על השותפות.

סיכום

מיזם שביל הסנהדרין החל לפעול ב-2017 והוקדש לרגל 70 שנות עצמאות של מדינת ישראל. עד היום, צעדו בשביל והשתתפו בפעילות החינוכית רחבת ההיקף שבו מעל 20,000 תלמידים, בני נוער, מדריכים ומתנדבים. את פיתוח השביל מובילים בני הנוער, המגלים בכך אחריות למורשתם ומנגישים אותה למען הדורות באים. הטיול בשביל מציע מגוון רחב של פעילויות חינוכיות-ערכיות, כולל עבודות פזיות בשטח, ולמידה חוץ בית ספרית. הפעילויות מאפשרות עיסוק בסוגיות חינוכיות ובעולם הערכים והמורשת. נושאים אלו מעשירים את חוויית הטיול ואת עולמם הרוחני של התלמידים. מגוון הנושאים העולים מהשביל ותכניו העשירים מאפשרים לקבוצות שונות, בעלות תחומי עניין שונים, ללמוד ולהתחבר לעולם המורשת והערכים המוצגים בשביל אגב עשייה חינוכית-ערכית. חשיפת התלמידים לערכי המורשת מאפשרת להם לצמוח כאזרחים שומרי מורשת, המגלים אחריות למורשתם למען הדורות הבאים ושבעצם עשייתם הם מעמיקים שורשים, כמאמר חז"ל:

"כל שחכמתו מרבה ממעשיו, למה הוא דומה?"

לאילן שענפיו מרבין ושרשיו מעטין, והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו.

אבל כל שמעשיו מרבין מחכמתו, למה הוא דומה?"

לאילן שענפיו מעטין ושרשיו מרבין, שאפלו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מיזין אותו ממקומו"

(אבות ג, יז)

מקורות

- אילני, א' (2012), **ימי הבית השני ותקופת המשנה והתלמוד: הנהגה חברה ודת**, תל אביב: מט"ח.
- הירשפלד, י' (2005), **טבריה בתקופת המשנה והתלמוד - לקט מקורות**, ירושלים: הוצאה פרטית.
- ספר, י' וטפר, י' (2004), **בית שערים: הישוב והקבורה לצדו**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ספר, י' וטפר, י' (2016), **"מבוי", "מבוא" ו"תחום שבת" לצד מגורי יהודים בימי הבית השני, המשנה והתלמוד**, בתוך: י', פטריך, א', פלג-ברקת וא', בן-יוסף (עורכים), **קום, התהלך בארץ - מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל לזכרו של יזהר הירשפלד במלאת עשור לפטירתו**, ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- כליל החורש, ח' (2014), **"קשר של חקר - על קישור התוכן הנלמד בכיתה לפעילות בשדה"**, בתוך: י', דרור וא', שיש (עורכים), **הטיול ככלי חינוכי**, 3, עמ' 21-31.
- מרגליות, מ' (1998), **אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים**, תל אביב: יבנה וספרי חמד.
- ספראי, ז' (תשמ"א), **פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד**, מעלות: מדרשת שורשים והאגף לתרבות תורנית במשרד החינוך והתרבות.
- שר אבי, ד' (2018), **"לשוש בשדה" - היבטים פדגוגיים במפגש התנ"ך עם השדה**, בתוך: י', דרור וא', שיש (עורכים), **הטיול ככלי חינוכי**, 7, עמ' 60.

”והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו: בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהם חכמתו שאין לה ערך ולא קץ - מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול.”²

החינוך להכרת הארץ ולאהבת הארץ באמצעות מסעות, טיולים וסיורים הוא תהליך חינוכי עמוק שמטרתו היא להקנות ולהנחיל ערכים חברתיים, אזרחיים, לאומיים ואמוניים. המסעות והטיולים הם נדבך משמעותי בתהליך החינוכי שכן הם חלק בלתי נפרד מהתהליך לעיצוב דמותו של בוגר מערכת החינוך.

מאז חזרתו של עם ישראל לארצו והתבססותו בה, היה הטיול בשבילי הארץ לאירוע משמעותי ולכלי חינוכי ערכי במערכת החינוך על כל גווניה. מטרותיו של הטיול ואופיו השתנו בהתאם לתקופות הזמן המשתנות ולמוסדות המטיילים. הטיול ידע תקופות פריחה ודעיכה, אולם הטיילות החינוכיות - שהובילו אנשי ידיעת הארץ, מחנכים ומדריכים בתנועות נוער - לא פסקה מעולם. יש להודות כי בעשורים האחרונים חל פחות במעמדו של הטיול השנתי במערכת החינוך ובחברה הישראלית, ואף הועלו תהיות ביחס לחשיבותו ולנחיצותו. כמו כן, שינויים חברתיים, תרבותיים וכלכליים הביאו להתמעטות הטיולים במוסדות החינוך. נוכח כל אלו יש רבים השואלים: האם בכלל צריך לטייל? ואם כן, כיצד?

במאמר זה, נבחן את מקומו של הטיול בבתי הספר של החינוך הממלכתי דתי בשנתיים האחרונות וכיצד הוא משתלב בתהליך החינוכי. נברר אם תלמידי החמ”ד (החינוך הממלכתי דתי) מטיילים יותר מתלמידי החינוך הממלכתי, אם משך המסע ארוך יותר וכיצד היבטים אמוניים משתקפים במסעות אלו. שאלות אלה ייבחנו באמצעות ניתוח כמותי של הטיולים המתקיימים בבתי הספר של החמ”ד.

חמ”ד של טיולים

מאז ומתמיד, הדגישו הטיולים בחברה הדתית (החמ”ד) את החיבור לארץ ישראל על פי תורת ישראל. הקשר לארץ ישראל ולתורת ישראל הוא נדבך יסודי עקרוני בליבו של המטייל הדתי. ערכים של הכרת הארץ ושל אהבת המולדת אינם מגבילים את אזורי הטיול, הטיולים מתקיימים בכל חלקי ארץ ישראל, ובכלל זה ביהודה, בשומרון ובירושלים רבתי.

1 יובל אשׁוּשׁ הוא בעל תואר שני במחשבת ישראל ובמינהל חינוכי מטעם אוניברסיטת בן גוריון ובוגר בית הספר למנהיגות על שם מנדל. מורה שלח וידיעת הארץ ומחנך במשך 24 שנים, מרכז את תוכנית החמ”ד באגף של”ח וידיעת הארץ זה שמונה שנים, כיום מנהל מרכז נע”מ (נוף עם ומורשת) באגף של”ח וידיעת הארץ.

2 רמב”ם, הלכות יסודי התורה, ב, א.

בתקופתו של הרצל, הדגיש משבר אוגנדה את חשיבותה של ארץ ישראל לתקומת העם היהודי ואת העובדה כי הימצאותנו בארץ ישראל איננה רק ביטוי טריטוריאלי. על כך כתב הרב קוק:³

שייכותו של עם ישראל לארצו נובעת מהמקור האלוהי אם תרצה, בן אדם הסתכל באור השכינה בכל היקום, הסתכל בעדן החיים השמימיים, איך הם מתפלשים בכל פינה וזווית שבחיים... התבונן בפלאי היצירה, בחיי האלוהות שלהם לא בתור איזו תכנית כהה שממרחקים מציגים נגד עיניך, כי אם תדע את המציאות שאתה חי בה מתגלה האור האלוקי... בכל אורחות החיים, בכל חיי כל חי, ובכל סדרי תבל, במשטרי העמים ובמהלכי הרוח אשר לאדם בכלל... בכל בריה רואים את מסקנת החיים של שטח רחב מאד, של עומק ורום גדול ונעלה.⁴

מדברי הרב קוק, אנו למדים שההליכה בארץ ישראל מאפשרת התבוננות בפלאי הבריאה, בפלאי היצירה האלוקית, ושמיתוך כך יתגלה האור האלוקי. לדעת הרב קוק, התבוננות אמונית בטבע מעוררת את האדם לתקן את מידותיו ולהתקרב לאל.

אנו רואים שחכמי ישראל עמדו על היבטים שונים ביציאה למרחב הפתוח, לטבע. אפשר לדרג היבטים אלו על פי רמת השפעתם על האדם:⁵

היבט ראשון - יציאה לטבע כדי להבריא, לנוח, לחזק את הגוף או את הנפש. עצם ההליכה בטבע ונשימת האוויר הצח מועילים לבריאותו של אדם, והמפגש עם הטבע מבריא את המטייל, מיישר את מידותיו, מנטרל ומבטל כעסים ודאגות ומעורר הרהורים ומחשבות. המטייל שב מהטיול נינוח, רגוע ואף בריא יותר.

היבט שני - היציאה לטבע מטביעה חותם מוסרי במטייל. הטבע מלמד את המטייל מוסר ומידות טובות. המטייל חווה מפגש ישיר עם תופעות שונות בטבע, ואלו משפיעות על אישיותו ובונות את מידותיו. זאת בתנאי שייתן דעתו על הסובב אותו ויקשיב היטב לטבע, לשטח, לבעלי החיים, לצומח ולתופעות גיאולוגיות שהוא רואה בטיולו. התבוננות מעין זו מביאה את האדם להסתכלות אחרת על עצמו.

היבט שלישי - היציאה לטבע מחברת את המטייל לארצו. המטייל בשבילי הארץ חש קשר עמוק יותר לארץ ולנופיה.

הפגישה של האדם עם הטבע טובה, אפוא, לגוף ולנפש. בדרך זו, הדריך אותנו הרב קוק: "אם כשהאדם הרחיב צורכו בכל עיניו, והרבה להשתמש בכל עניינים מורכבים שהמציא בעמלו והמצאותיו, מכל מקום ראוי שיזכר תמיד כי ראוי להתקרב לעצם הטבע, ולהרגיל עצמו להיות חי".

3 תחייתו של "דגל ירושלים", מאת הרב אברהם וסרמן.

4 אורות הקודש, א, עמ' קנה.

5 ראו ב"עין אי"ה" לברכות מ, עמ' 181, אות כז.

החווייה בטבע מבוססת על שלושה יסודות עיקריים בתורתו של הרב קוק: ארץ ישראל, עם ישראל ותורת ישראל. האמונה בקב"ה היא הגורם המנחה את המאמין לטייל בכל מקום בארץ ישראל.

מסעות מאתגרים ברחבי הארץ - הכוללים לינת שטח בשקי שינה, בישול עצמאי, מסעות הנמשכים שלושה-ארבעה ימים ואף יותר, הליכה רגלית מאתגרת ומשמעותית במסלולי הסיור - מחזקים את הקשר לארץ ואת האהבה אליה.

יצירת מארג משותף של הצוות החינוכי והתלמידים בתהליך הבניית המסע, ושילוב מורים מתחומי דעת שונים ואת ההנהלה בתהליך, משפיעים על האקלים הבית ספרי ויוצרים חברת בית ספר לומדת, מחוברת ומעורבת. מורים למקצועות קודש בבית הספר יכולים להוסיף ממד אמוני חווייתי מעצים ותחושת שליחות, בהתאמה לחזון החמ"ד: לחנך תלמיד להיות "אוהב עמו, ארצו, ותורתו".

מערך טיולים וסיורים מאורגן

בשנת 2006, הפעיל אגף של"ח וידיעת הארץ את "תוכנית הליבה להכרת הארץ ולאהבת המולדת". תוכנית הליבה מציעה מערך מסודר להיכרות שיטתית של הארץ לכלל מערכת החינוך, מכיתה א' עד י"ב, על פי עקרונות מוגדרים ובהתייחסות למקום מגוריו של התלמיד. בעשור האחרון, הוטמעה התוכנית במערכת החינוך לצד הכוונה ממוקדת למיצוי תהליכים חינוכיים ולימודיים בעצם היציאה לטיול מבית הספר.⁶

בתי הספר של החינוך הממלכתי דתי הוסיפו לתוכנית הליבה להכרת הארץ דגשים המאפיינים את חזון החמ"ד: "בין אדם לעצמו, לאלוקיו, לעמו ולארצו". בכך ביקשו לחבר את כלל חברת בית הספר ואת ועד ההורים להובלת מסעות משמעותיים⁷ בני שלושה, ארבעה וחמישה ימים.

בבדיקת נתוני בתי הספר המטיילים על פי תוכנית הליבה להכרת הארץ ולאהבת המולדת, נמצאו נתונים אלו:

במערכת החינוך פועלים 4,927 מוסדות חינוך בעלי סמלי מוסד מוכרים. מוסדות אלו מתפלגים כך: כ-2,500 בתי ספר ממלכתיים יהודיים, מתוכם 807 בתי ספר של החינוך הממלכתי דתי (חמ"ד), כ-16 אחוז מכלל מוסדות החינוך. שאר בתי הספר מתפלגים בין החברה הערבית והחברה החרדית.

כדי לבחון את מידת השוני בתפיסת הטיול בין בתי ספר של החמ"ד לבתי ספר אחרים, בדקתי את מספר הטיולים המתקיימים בבתי הספר של החמ"ד ובשאר בתי הספר ואת משכם (מספר ימי הטיול).

6 על תוכנית הליבה להכרת הארץ ולאהבת המולדת ראו: <http://meyda.education.gov.il/files/noar/tochliba.pdf>

7 מטיול שנתי למסע משמעותי, אלי שיש.

כמות הטיולים המתואמים ומשכם

מספר ימי טיול	כללי	חמד	אחוזון	הערות
יומיים - בתי ספר יסודיים	4,991	2,680	53.7%	
שלושה ימים - בתי ספר על יסודיים	2,690	1,270	47%	
ארבעה ימים	569	273	48%	
חמישה ימים ומעלה	367	165	45%	יש העדפה לבתי הספר הכלליים בקיום מסע ישראל.

הנתונים נאספו ממערכת (תיאום) הטיולים של משרד החינוך.⁸ מנתונים אלה עולה כי במובהק בתי הספר של החמ"ד, המהווים כ-16 אחוז מכלל האוכלוסייה במערכת החינוך - מטיילים יותר מבתי ספר אחרים. ככלל, מתקיימים בבתי ספר של החמ"ד יותר טיולים בני שלושה, ארבעה ואף חמישה ימים.

פילוח מוסדות חינוך בעלי סמל מוסד מוכר

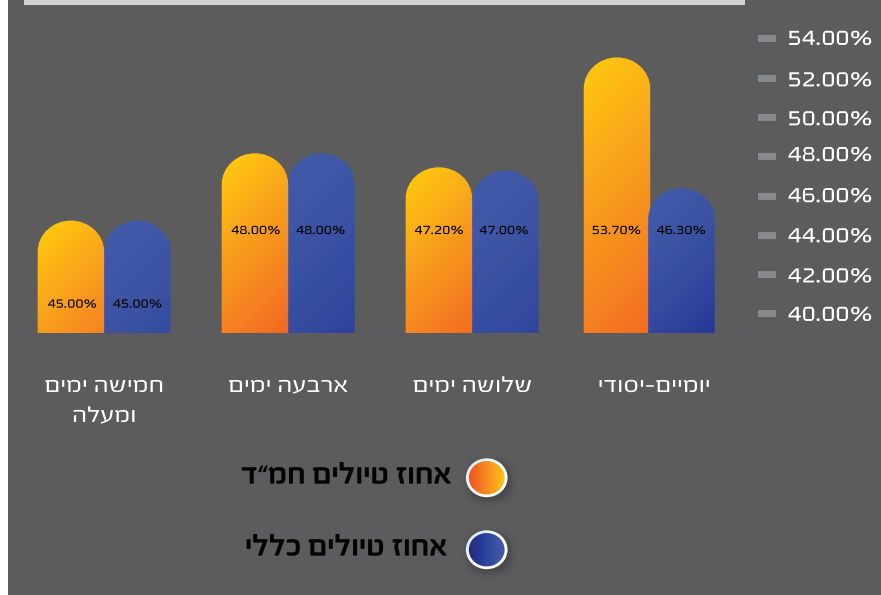

אחוז חמ"ד

אחוז כללי

8 בהתאם לחוזר המנכ"ל לטיולים במערכת החינוך, כל בית ספר נדרש לתאם את מסלולי הטיול טרם יציאה לטיול במערכת המקוונת לתיאום טיולים - "מוקד טבע".

מספר טיולים בחלוקה למספר ימי טיול

מהנתונים שלעיל אפשר לראות כי טיולים רב יומיים - בני שלושה, ארבעה וחמישה ימים (הכוללים לינה בשטח)⁹ - ומסעות ארוכים ומאתגרים מתקיימים בעיקר בגילאים הקרובים לשירות צבאי, בכיתות: י"א-י"ב. בבתי הספר של החמ"ד, נעשה שימוש רב יותר במסעות רב יומיים, ביחס לשאר מוסדות החינוך, להעצמת התהליך החינוכי. נתון זה מצביע על הכוונה חינוכית של בני הנוער למחויבות למדינת ישראל ולארץ ישראל כנדבך חיוני וחשוב בהכנת התלמידים לקראת שירות משמעותי בצה"ל ובמוכנות לשירות לאומי בחברה הישראלית. השתקפותו של התהליך החינוכי ניכרת בעלייה בכמות המתגייסים ליחידות קרביות בצה"ל מקרב בני הנוער של החמ"ד.

התהליך החינוכי ליצירת מוכנות לשירות ולהכנת בני הנוער לקראת גיוס משמעותי לצה"ל מושתת על שלושה צירים השזורים זה בזה: ציר החינוך הערכי, ציר המידע, ציר ההתנסות וההסתגלות. השירות בצה"ל הוא אחד העקרונות החשובים בחברה בישראל, והוא מייצג מחויבות של האזרחים למדינה. המסעות המשמעותיים בבתי הספר של החמ"ד פועלים במכוון לחיזוק הציר הערכי בנושא זה - חיזוק הנכונות לגיוס משמעותי והמוכנות לשירות ביחידה קרבית. מסעות רב יומיים המתקיימים בכיתות י"א-י"ב מעמיקים את חוויית הטיול, את הכרת הארץ לאורכה ולרוחבה ואת לימוד הסיפור הלאומי, ובכך מעצימים את תחושת האחריות של בני הנוער לעמם ולארצם. הפעילות הפיזית והחברתית המתקיימת

9 את הנתון על אופי תנאי הלינה אפשר לראות במערכת לתיאום טיולים של משרד החינוך.

במהלך מסע מאתגרת את המשתתפים ומאלצת אותם להתנסות במשימות מגוונות המחייבות שיתוף פעולה ועזרה הדדית. אלו יוצרים חוויה משותפת ומעצימה. השימוש במסעות רב יומיים ככלי חינוכי-ערכי משפיע על כלל התהליך החינוכי-ערכי בבית הספר, ובכלל זה על האקלים הבית ספרי, על רוח ההתנדבות ועל תחושת המחויבות למדינה על פי ערכי החמ"ד. כאמור, נתמקד במאמר זה בתרומת המסעות לתהליך החינוכי ולמוכנות לשירות משמעותי.

עמוס הראל כתב ב-ynet כתבה שהצביעה על עלייה משמעותית בגיוס בני נוער דתיים ליחידות קרביות.

עלייה עצומה בשיעור קציני חי"ר חובשי כיפה סרוגה בצה"ל, פי 12 בשני העשירונים האחרונים. כך עולה מממצאי מחקר שפורסם היום (15.9.10) בעיתון הארץ. מנתונים המסתמכים על אגף כוח-אדם בצה"ל עולה, כי שיעור החיילים הקרביים מקרב בוגרי המכינות הקדם-צבאיות הדתיות עומד על 80% לעומת כ-40% קרביים מבין כלל החיילים, ושיעור הקצינים חובשי הכיפות מגיע ל-25% לעומת 8% בלבד בצבא כולו.¹⁰

אני מייחס את הגיוס המשמעותי לצה"ל ואת ההתנדבות לשירות ביחידות קרביות למכלול התהליך החינוכי המתקיים בבתי הספר של החמ"ד, ובכלל זה במכינות הקדם צבאיות (של המגזר הדתי). אין לי ספק שגם המסעות המתקיימים בבתי הספר והמחויבות של הצוות החינוכי לפעולה משפיעים על הבחירה של התלמידים לתרום ולהירתם למען החברה והמדינה. בתהליך קבלת ההחלטות של התלמידים מתמזגים כלל המרכיבים הערכיים שהזכרנו בתחילת חיבורי זה: עם ישראל בארץ ישראל על פי תורת ישראל.

המסע יוצר בקרב בני הנוער תהליך המחזק את רקמת היחסים החברתית, המעודד מעורבות, מחויבות ועזרה הדדית, המעצים את החיבור למורשת העם והמחזק את האמונה בקשר של העם לארץ ישראל. המסעות מזמנים לבני הנוער מוקדים של העצמה אישית, חברתית וערכית, הם מחזקים את הזהות ואת ההזדהות עם העם היהודי, ואלו באים לידי ביטוי בהשתלבותם במכינות הקדם צבאיות ובגיוסם לשירות משמעותי בצה"ל. בנוסף, המסע יוצר זיקה מעשית בין החומר התיאורטי הנלמד בכיתה לתופעות ולהתרחשויות הנחוות בנוף הפתוח. חוויה זו מאפשרת לכלל המורים להשתתף בתהליך ולהעצים את תהליכי הלמידה החווייתית באמצעותו.

בשנת הלימודים תשע"ה (2015), ערך משרד החינוך - באמצעות אגף של"ח וידיעת הארץ שבמינהל חברה ונוער - ניסוי מבוקר בתשעה בתי ספר ברשת אמי"ת שהביעו נכונות להיות ראש חץ ולהשתתף בניסוי מבוקר זה. תוצאות הניסוי הצביעו על הצלחה רבה.

10 "מספר קציני החי"ר הדתיים גדל פי 12 בשני עשורים", הארץ, 15.9.2010 <https://www.haaretz.co.il/news/15.9.2010> education/1.1221220.

להלן פירוט התהליך שהתקיים לקראת היציאה למסעות בניסוי המבוקר:

1. חשיפת התוכנית בפני הנהלת רשת אמי"ת ובפני מנהלי בתי ספר על ידי מנהל אגף של"ח וידיעת הארץ בוצעה במהלך חודש נובמבר 2013.
2. בניית מודל מסע לעבודה ברשת אמי"ת המתבסס על עקרונות המסע המשמעותי והבאתו לידיעת מנהלי בתי הספר.
3. הזמנת בתי ספר שהביעו נכונות להשתתף בניסוי המבוקר בהתאם למודל המסע של הרשת לשיחות הבהרה ולהנחייה ראשונית.
4. מינוי איש מטה של רשת אמי"ת שתפקידו להוביל את התוכנית ברשת, לסייע למנהלי בתי הספר, לעמוד בקשר עם יובל אשוש, המדריך הארצי מטעם אגף של"ח וידיעת הארץ, ולפעול בשיתוף עימו.
5. הגדרת יעדים והבניית תהליך לבתי הספר - בהתאם למודל ובמתווה המתאים לכל בית ספר - בפגישות אישיות עם הנהלת בית הספר ועם הצוות המוביל במסע.
6. בניית תוכנית מסע בית ספרית בהתאם למודל והגשתה לתהליך בקרה לצורך אישורה.
7. ביקור במסעות לצורך התרשמות, שיח ומשוב.
8. סיכום המסע לאחר קיומו בבית הספר והפקת לקחים בשיתוף הנהלת בית הספר, מורי של"ח וידיעת הארץ ומועצת המסע.
9. בניית תוכנית חונכות או התנדבות, כיתתית או אישית, על פי הנלמד במסע.

לצורך הניסוי, נבחרו בתי ספר ששיקפו את כלל החברה הישראלית. להלן פירוט בתי הספר:

שם בית הספר	שם המנהל	כיתות	מס' תלמידים	אזור מסע	תגובות המנהלים והצוות
1 אור עקיבא עתידים	אתי לרדו	י"ב	100 בנים-בנות	נגב-אילת	מסע מוצלח מאוד, חוויה חד פעמית, האווירה בבית הספר מיוחדת.
2 אשדוד י'	עדו אהרונביץ	י"ב	100 בנים-בנות	גליל	למרות הקשיים, התלמידים חזרו אחרת, נערכים כבר כעת למסע בשנה הבאה.
3 באר שבע ישיבה	דוד חטואל	ט'-י'	130 בנים	נגב-ערבה אילת	כל הצוות שנכח במסע דיווח על מסע שלא חוו מעולם.
4 בית שמש נוגה	נעמה עציון	י'	55 בנות	נגב	מסע מיוחד במינו, חוויה מעצימה, שתרמה לבגרות ולאחריות של הבנות.
5 מעלה אדומים	אביגדור ויצמן	י"א-י"ב	50 בנים	נגב-אילת	משמעותי ביותר, נהיה למתווה שעל בסיסו נבנים מסעות אחרים.
6 נתניה בר אילן	שמעון גולדמן	ט'	50 בנים	רמת הגולן	מסע משמעותי וערכי שנותן הרבה לחברה ומחנך מאוד לאהבת הארץ ולאידאליים גדולים.
7 עכו	אתי צברי	י'	57 בנים	נגב-אילת	מסע משמעותי ביותר, התלמידים התחברו לארץ והרגישו חוויה משמעותית. אנו ממשיכים כמובן וביתר מרץ בשנה הבאה.
8 צפת בנות	יפה פרג'ון שמש	י'-י"ב	70 בנות	נגב	היה מוצלח מאוד, מלמד ומרגש. הצלחה גדולה.
9 רחובות בנים	רפי מימון	י'-י"ב	150 בנות	נגב	מסע מדהים. חיבור אמיתי לארץ ובין החברה עצמם. מרומם ומרגש.

מודל המסע המשמעותי שהוצג להנהלת רשת אמי"ת

מודעות וידע	בחירה ושותפות התלמידים	
מודעות	* קביעת שם ונושא מרכזי לטיול * הדפסת חולצת מסע * קביעת תכנים ומטרות לטיול וערכים מובילים	* תכנון הטיול על ידי ועדת מסע, המורכבת מהנהלה, מחנכים ותלמידים, אפשר לצרף גם נציגי הורים ונציגי רשות מקומית. * ועדות טיול לדוגמא: ועדת תוכן, ועדת צ'ופרים, ועדת טקסים, ועדת אוכל, ועדת תרומה לכלל, ועדת תקנון וסדר
	הכנת יומן מסע ותיקיית טיול לכל תלמיד	העברת יחידות על ידי תלמידים
	הכנת טקס פתיחה וטקס מסכם.	שותפות תלמידים בתכנון הארוחות ובהכנת
	המלצה: לעשות את הטקסים באתר משמעותי	
	הכנה לטיול בתחומי דעת שונים. מומלץ לסכם בדף כל נושא שנלמד לפני הטיול ובמהלכו ולצרף את הדפים לתיקיית הטיול	
ידע, אמונה וערכים [שילוב מקצועות וערכים]	הכנה לטיול בתחומי דעת שונים	
	המלצה: כל נושא שנלמד לפני הטיול ובמהלכו צורף דף שיתווסף לתיקיית הטיול	
עם ישראל	היסטוריה ואזרחות	
	מורים מקצועיים ועבודת תלמיד בתחום שיבחר	
תורת ישראל	תנ"ך	
	לימוד על אתרים משמעותיים ולימוד פרק רלוונטי	
	של"ח וידיעת הארץ וגיאוגרפיה	
	המלצה: סימון הדרך במרקר במפה מצולמת במהלך הטיול	

חוויה והתחברות משמעותיים	רלוונטיות- המסע כ"שיעור לחיים"		
חיבור לאתרים היסטוריים	- ביקור באתרים היסטוריים, באגדרטות ובאתרי מורשות קרב - ביקור ביישובים חדשים ושמיעה על הקמתם ועל תנאי החיים בהם (פעילות חוויתית, חידונים, טקס, שמיעת אדם משמעותי וכו')	יומן מסע רכישת תיקיות וכתיבת יומן מסע אישי - אתגר לכל תלמיד להוסיף חומרים ולבנות את תיק המסע שלו	
חיבור לדמויות משמעותיות	מפגש עם דמויות מקומיות משמעותיות (חקלאים, אנשי צבא, אנשי רוח, ניצולי שואה וכדו')	חומרי לימוד	חלוקת חומרים ושמירתם בתיקיות המסע. קיום תחרות התיקייה המושקעת ביותר בכל בית ספר, כריכת התיקייה הזוכה והצגתה בפני כלל התלמידים
חוויה דתית	חוויה דתית משמעותית בטויל (התבודדות בשטח, לימוד קטע רלוונטי מהמקורות בשטח בחברותא, תפילה בדרך חווייתית במקום מיוחד וכו')	תיעוד הטויל על ידי ועדת תיעוד	תמונות, סרט, כתיבה אישית והפקת תוצר משמעותי לכל תלמיד.
קיום מצוות בתנאי טויל	בחירה במצווה או בסוגיה שתודגש בטויל (נטילת ידיים, ברכת המזון, תפילה, ברכת בשמים וכו')	קבוצות שיח	*קבוצות דיון ושיח משמעותי במהלך הטויל על פן תורני, ערכי, ישראלי, ציוני וכו' סיכום כל יחידה: *מה לקחתי מהיחידה? *אילו מחשבות חדשות עלו בי? *סיכום במחברת האישית או ביומן המסע
לינת שטח	שיח על צורת הלינה ומשמעויותיה, עריכת קומיץ וכד'	פעילות סיכום משמעותית של הטויל לאחר הטויל	אפשרויות: מפגש עם הורים סיכום עם כל צוות בית הספר ועוד

בישול עצמאי	התלמידים מבשלים את האוכל בעצמם במהלך המסע	בכל ערב, קבוצה אחרת בוחרת את התפריט ואת צורת ההגשה	אפשר ליצור מעין שוק קנייה ולאפשר בכך לתלמידים להתנסות גם בניהול תקציב.
אפשרות: שילוב הורים	שילוב הורים בהכנה למסע ובמסע עצמו בתחומים שונים	קביעת יעדים להמשך	ומה הלאה? פעילות התנדבות כהמשך למסע
שירה ומשחק	שילוב יצירה ומשחק, ניווט בשטח או עירוניים, לימוד שירי ארץ ישראל הקשורים לאתרים שבהם ביקרו באותו יום, שמיעת שירים הקשורים למקום או לתקופה, ערב שירה		

לאחר המסעות, התקיימה הערכה ומדידה של כלל הפעילות שהתרחשה במהלך המסע בשטח ובעקבותיו בבתי הספר. להלן תקציר הממצאים:

תקציר הממצאים שהוגשו להנהלת המשרד

- כל בתי הספר הכינו את המסע על פי המודל שיצר איש המטה של הרשת ועבדו בהתאם לו.
- הייתה שביעות רצון גבוהה במיוחד מהמסע בקרב התלמידים, הצוות וההנהלה.
- הייתה מעורבות חלקית של כלל חברת בית הספר במסעות בחלק מבתי הספר, יש להבנות מראש את מעורבות כלל בית הספר בתהליך.
- נושאי המסעות היו שונים בבתי ספר שונים ובשכבות הגיל השונות, ובהתאם לכך התבצעה ההתארגנות.
- בבית ספר שהיה בו מורה דומיננטי שהוביל את המסע, המסע התנהל בהתאם למתווה שהוצג לבית הספר.
- חלק גדול מהתלמידים הביע התעניינות רבה בתכני המסע ולקח חלק פעיל במסע ובהכנתו.
- נוצרה שפה ייחודית בין היוצאים למסע בבית הספר. המרקם החברתי התגבש מאוד בקבוצת היוצאים. כמו כן, נוצרה מערכת יחסים פתוחה וחיובית יותר בין התלמידים לצוות החינוכי.
- כל בתי הספר הביעו רצון ונכונות לצאת למסע כזה גם בשנה הבאה ולהרחיב אותו לשכבות אחרות.

בעקבות הצלחת הניסוי המבוקר ובשל ההישגים החינוכיים הערכיים שהושגו עם השינוי מטיול שנתי למסע משמעותי, גדל עם השנים מספר בתי הספר שביקשו לקחת חלק בתוכנית חינוכית זו.

נכון להיום, כ-80 אחוז מתלמידי הרשת וכ-41 מוסדות רשת אמ"ת יוצאים למסעות משמעותיים.

מסע משמעותי¹¹ הוא פעילות חינוכית, ערכית, לימודית שוברת שגרה. זוהי פעילות רב ממדית הנמשכת שבועות מספר והמערבת את כלל חברת בית הספר בהפעלתה (צוות חינוכי, תלמידים והורים). שיאה של הפעילות הוא סיור רגלי בשבילי הארץ. המסע מעודד למידה חווייתית, מעורבות וגילוי אחריות מצד התלמידים לכלל ההתרחשויות. תפיסת המסע מעצימה את הפעילות הלימודית, חברתית, ערכית להכרת הארץ ולאהבתה בתהליך חינוכי מובנה בבתי הספר היסודיים והעל יסודיים.

את המסע מנהלת מועצת המסע, שבה שותפים נציגי מחנכי הכיתות, מורים למקצועות לימוד, נציגי תלמידים ונציגות של הורים. מועצת המסע מובילה את שלב התכנון, היא בוחרת במסלולי המסע ובנושאים שבהם יעסוק ומגדירה משימות לימודיות, חברתיות וארגוניות. כלל חברת בית הספר משתתפת בשלב ההכנה ומעצבת יחד את המסע. המורים המקצועיים מסייעים לתלמידים במשימות חקר וגילוי ובהכנה מתוקשבת בעניין התכנים וחומרי הלימוד, מושגים חינוכיים ומשימות הכוונה לקראת המפגש בשדה. הסיור הרגלי בשבילים וההתבוננות בנוף ימחישו הלכה למעשה את התופעות ואת ההתרחשויות שנלמדו ויאפשרו למשתתפים מפגש בלתי אמצעי עם הסיפור שבאתר. הסיור מאפשר גם למורה להמחיש את החומר הלימודי בשדה (שיש, 2015).

שלב סיכום הנלמד ועיבודו יחל בשטח ויסתיים בבית הספר - במקצועות הלימוד השונים ועם המחנכים. הסיכום והעיבוד המקיף של הנלמד מאפשרים גיבוש ידע ודעה, גילוי עצמי והבנה חדשה - התמרה. ההתמרה מובילה למעורבות חברתית, לעשייה מתוך גילוי האחריות האישית שהמשתתף קיבל על עצמו בחוויית המסע.

המסע הוא אירוע חינוכי ולימודי עמוק ואמיתי, והשפעתו על הלמידה בבית הספר רבה. המסע יוצר חוויות למידה משמעותיות ורלוונטיות לעולמו של התלמיד. על עוצמתו של המסע אפשר ללמוד מהקריאה של רשת אמ"ת לבתי הספר טרם היציאה לתהליך הניסוי: "אנו יוצאים בתוכנית חדשה של הפיכת הטיול השנתי ל'מסע משמעותי', שמתוכו התלמיד יהיה מחובר יותר לעם ישראל, ארץ ישראל, על פי תורת ישראל". כדי להמחיש את עוצמת החוויה, מובאים להלן כמה ציטוטים מדבריהם של תלמידים בעקבות השתתפותם במסעות של רשת אמ"ת:

1 - אני חושב שבמסע הזה חויינו והתחלנו דרך חדשה בבית שלנו כאן במעלה אדומים ובמדינת ישראל. דרך זו הראתה לכולנו מה אנו מסוגלים לעשות כבני אדם לטוב ולרע, נראה לי הנכון ביותר לסכם את דברי במה שפתחנו בו את מעגל הסיכום

11 שיש, א' (2015), "מטיול שנתי למסע משמעותי", בתוך: י', דרור וא', שיש (עורכים), **הטיול ככלי חינוכי-ערכי**, 4, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, עמ' 17-36.

לפני קריאת מגילת העצמאות בשלמותה - "בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את האדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן, ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחים הן וכל מה שבראתי - בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך" (קהלת רבה, ז).

2 - המסע הזה לימד אותי, שגם כשאתה חושב שהגעת לסוף הכוח שלך, כוחות חדשים מתגלים בך ואתה מסתכל אחורה ורואה את הדרך שעשית ולא מאמין שעברת את זה.

3 - אין כזה דבר להגיד שזה לא אפשרי בלי שניסית.

4 - המסע לימד אותי להודות, בין אם לה, בין אם להורים, למשפחה, לחברים, לחיילים ששומרים עלינו, שבזכותם אני חי, הטיול בארץ חיזק את הקשר לארץ ישראל וליהדות, העובדה שבזכות כל האנשים שציינתי למעלה, אני חי ומטייל ורואה את הארץ היפה שלנו, המסע לימד אותי לא להיות כפוי טובה וללמוד להודות, להודות לכל אדם, בין אם קטן ממני ובין אם גדול ממני, המסע חיזק את הקשר ביני לבין היהדות בכלל וה' בפרט, ההבנה שה' שומר ומשגיח, שקמנו בחמש וחצי בבוקר כדי להניח תפילין ולהודות לו, והשיחות עם המחנכים שבאמת מחנכים וכן המנהל. המסע גם חיזק את הדעה שלי ללכת לקרבי וללחום לטובת המדינה ולהגן על חייהם של התושבים החיים בארץ ישראל, כי זו הארץ שלנו ואנו אלה שצריכים לשמור עליה ולהגן עליה. תודה לכולכם חברים שעברתם איתי את המסע הזה, אוהב אתכם, ותודה לך המחנך צורי על כל מה שאתה מלמד אותי ואותנו, שלכל מילה שיוצאת לך מהפה יש משמעות, אוהב אותך.

המסע כשילוב בין סביבת מפגש ותוכן

המסע הוא גם סביבת מפגש וגם מתודה ייחודית, המועצמת מעצם ההתנסות בחוויה. הוא מאפשר למידה משמעותית אפקטיבית, משלב תהליכים בכיתה ותהליכים מחוץ לכיתה ומשפיע מאוד על המשתתפים בו. המסע מעניק לצוות החינוכי מגוון כלים להעצמת למידה המשמעותית (חוויתית, אותנטית ורלוונטית) לעולמו של התלמיד (שיש, 2015).

תלמידים בחברה הדתית היוצאים למסע משמעותי חווים חוויה מאתגרת, המסייעת בבניית החוסן הנפשי של התלמיד ובהטבעת הממד האלוכי בדי-אן-אי הנפשי שלהם. הטיולים ברחבי הארץ מביאים את התלמיד המטייל להכרת הארץ ותולדותיה ומקשרים את החוויה עם מורשת האמונה ועם ערכיה, ובכך מחזקים את האהבה אל הארץ המובטחת. הטיול במרחב הפתוח מזמן לאדם הדתי קיום מצוות שונות בהליכה ובלינה בשטח.

צוות אגף שלח וידיעת הארץ ביקר בישיבת חיצים¹² שבמחוז מרכז, היושבת בשומרון. את הביקור הוביל המורה לשל"ח ולידיעת הארץ בישיבה, גלעד שני. במהלך הביקור, שמענו מצוות בית הספר

12 סיור בישיבת חיצים בחודש ינואר 2019 כחלק מביקור צוות המטה במחוז מרכז.

ומהתלמידים שעימם שוחחנו שבית ספר מקיים מספר רב של מסעות במהלך השנה. בית הספר מקדם תהליכים חינוכיים באמצעות המסעות הייחודיים בתנאי שדה מלאים. לטענת ראש הישיבה ומנהל הכפר, המסעות השונים גורמים לתלמידים להאמין ביכולותיהם, להגיע להישגים לימודיים גבוהים ולעמוד באתגרים חברתיים.

המנהל והצוות החינוכי סיפרו בגאווה כמה מסעות אלו - מסעות משמעותיים (ממ"ש) רבים, שכוללים לינת שטח, בישול עצמאי והליכה רגלית משמעותית - משפיעים לחיוב על האקלים הבית ספרי ותורמים ליצירת דימוי עצמי חיובי של התלמידים. המסעות יצרו מסורת בית ספרית ורוח ייחודית בקרב התלמידים הלומדים בישיבה. בשטח התלמידים מתחברים ביתר נקל לאמונה בקב"ה ומצליחים יותר לגלות את עצמם. בטבע הם עובדים יותר על המידות האישיות, מתוך אמונה ביכולותיהם, ומגלים שאיפות גדולות יותר להיות תלמידים טובים ומעורבים. הקבוצה החברתית של הכיתה מתחברת ומתגבשת יותר בשטח מאשר בכיתה. המסע משנה את התפיסה של התלמידים ביחס למשמעותו של קושי. עם שובם לבית הספר לאחר מסע מפרך, הם מגלים כי התעצמה בהם תחושת מסוגלות להתמודדות עם אתגרים. אף אתגרים שקודם למסע נראו להם מורכבים וקשים נתפסים לאחריו בדרך שונה ומצומצמת. המסע מחולל בהם שינוי, מעודד אותם להעז ולנסות ומכוונם להצלחה בלימודיהם.

סיכום

הפגישה של האדם עם הטבע טובה, אפוא, לגוף ולנפש. עצם ההליכה בטבע ונשימת האוויר הצח מועילים לבריאותו של אדם. בדרך זו הדריך אותנו הרב קוק: "אם כשהאדם הרחיב צורכו בכל עניינו, והרבה להשתמש בכל עניינים מורכבים שהמציא בעמלו והמצאותיו, מכל מקום ראוי שייזכר תמיד כי ראוי להתקרב לעצם הטבע, ולהרגיל עצמו להיות חי עמו... והחינוך הזה יועיל הרבה לבריאות הגוף".¹³

כלומר, היציאה לטבע מועילה לבריאות הנפש, ומתוך כך מבריא גם את הגוף. עצם המפגש עם האיוון הקיים בטבע מעורר את האיוון הטבעי. אנו רואים שהמסעות מחזקים בבני הנוער את תחושת השייכות וההשתייכות לארץ, לעם ולמדינה. בני נוער הלומדים בבתי ספר של החמ"ד מטיילים הרבה יותר מבני נוער הלומדים במסגרות אחרות והם מטיילים בכל חלקי הארץ (כולל יהודה ושומרון). צוות המורים בבתי ספר אלה חדור אמונה בקב"ה ובדרך החינוכית ופועל במסירות להשפיע על רוח המטייל המאמין ועל התהליך החינוכי הערכי הכולל המתקיים בבית הספר.

הערך האמוני המודגש בחברת בית הספר - בקרב ההנהלה, צוות המורים והתלמידים - הוא תוסף ייחודי שמוביל להתגייסות כלל המעורבים לתהליך חינוכי עמוק ומשמעותי. חברת בית הספר מאפשרת לבצע את המסע בצורה טובה ביותר ובשילוב מורים מקצועיים שרואים עצמם שותפים לתהליך. הלינה בשטח והתנאים הפיזיים פחות מטרידים את הצוות, המתגייס למשימה משום שהוא רואה בה ערך של קדושה

13 עין אי"ה על ברכות מ, עמ' 181.

ושל אמונה - כמו שלימד אותנו הרב קוק, שעם ישראל צריך לטייל בארץ ישראל על פי תורת ישראל וכי כל מסע הוא מצווה שחובה לקיימה בצורה הטובה ביותר.

על אף שתלמידי החברה הדתית מהווים רק כ-16 אחוזים מכלל תלמידי בתי הספר בארץ, כמות המסעות המאתגרים שהם משתתפים בהם רבה מאחרים, והמסעות ארוכים יותר ומשמעותיים יותר.

ראינו שהמסעות משפיעים על תלמידים לא רק לטווח קצר, במהלך תקופת הלימודים ובהתמודדות עם אתגרים בבית הספר, אלא אף לאחר סיום הלימודים, והם בסיס משמעותי ברצון להמשיך למכינות קדם צבאיות, לשרת שירות צבאי ביחידות מובחרות ולהיות משפיעים בחברה הישראלית - רצון הנטוע, בין היתר, בהתנסות המאתגרת שמזמנים המסעות הייחודיים של החמ"ד.

אין לי ספק כי השתתפות במסע משמעותי במערכת החינוך היא בבחינת משימה לאומית, שנועדה לחזק את תחושת ההשתייכות לארץ, לעם ולמדינה ולעשות את הלמידה בבית הספר למשמעותית יותר. משום כך, אנו חייבים לקדם את הטיול השנתי ולבצעו כמסע משמעותי - מסע שייצור חוויה מרגשת ומעצימה הרלוונטית לעולמם של התלמידים, מסע שייצור חוויה שתיצר בזיכרוננו של התלמיד כחוויה ייחודית ושבזכותה יהיה השיעור הנלמד במסע שיעור לחיים.

ביבליוגרפיה

- אברהם יצחק הכהן קוק, **אורות הקודש**, ירושלים: מוסד הרב קוק.
- אברהם יצחק הכהן קוק, **עין אי"ה - עיון באגדות חז"ל**, ירושלים: מוסד הרב קוק.
- בן יוסף, טימי ושיש, אלי (2006), **דרך ארץ בדרכי הארץ, התכנית החינוכית של תחום של"ח וידיעת הארץ**, ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער.
- ברנע, אריה (2017), "הטיול השנתי כחלק מתהליך חינוכי-ערכי", **הטיול ככלי חינוכי-ערכי**, 6, עמ' 47-56.
- דרור, יובל (2011), "טיולים כחלק מהחינוך הלאומי", **הטיול ככלי חינוכי-ערכי**, 1, עמ' 22-33.
- הלפרין, ליאור ואשור, יובל (תשע"ד), **מטיול שנתי למסע משמעותי - דו"ח סיכום לקחים והמלצות**, רשת אמ"ת ואגף של"ח וידיעת הארץ.
- ספראי, עמוס, (1983), "שילוב סיורים בהוראת התנ"ך, לימוד קרב דוד וגוליית על רקע נופ עמק האלה", **בשדה חמ"ד**, כו, עמ' 282-285.
- פלג, צביקה (2017), "רוח להולכים בה", **הטיול ככלי חינוכי-ערכי**, 6, עמ' 23-36.
- שהרבני, יעקב, פורטוגלי-שובל, חן ואנגלברג-ברעם, אורית (2015), "כל מה שהייתי צריך למדתי בטיול השנתי, תמורות בתפקידו של הטיול השנתי", **הטיול ככלי חינוכי-ערכי**, 4, עמ' 7-17.
- שטאל, אברהם (תשמ"ה), **תמורות ביחס היהודים לטבע וטילים**, משרד החינוך והתרבות, אגף הנוער, היחידה לידיעת הארץ ולימודי שדה, החברה להגנת הטבע, המכון להדרכה בשדה, הר גילה.
- שיש, אלי (2014), **מטיול שנתי למסע משמעותי, אופק 2020, תכנית רב שנתית**, ירושלים: אגף של"ח וידיעת הארץ, עמ' 21-31.
- שיש, אלי (2015), "מטיול שנתי למסע משמעותי", **הטיול ככלי חינוכי-ערכי**, 4, עמ' 17-36.

משה כרמי: מורה למופת* - מורם של בני עין חרוד בדור הפלמ"ח

// זאב זיוון //

היה לנו מורה בבית הספר, מורה שהיה לכולנו, לכל תלמידיו, מדריך ומטפלת, מורה דעת ואב. נפלא היה לנו מכל מורינו וקראנו לו בפשטות - משה.²

מכל צורות ההוראה ודרכיה בחר לו משה את הטיילות. דרכה למדנו את אהבת הארץ, עקבות פסיעותיו של העם מני קדם ומקור לשונו. הוא בנה לנו את הטיילות כעין מקדש מעט, ידענו לאהוב את הקשיים בטיולנו ולשמוח ליכולת עמידתנו בו. למדנו להחשיב את הטיול כלימוד ולמעלה מזה.

בן הארץ

משה כרמי (ינובסקי, נולד ב-1.1.1894), בן לאנשי העלייה הראשונה מהמושבה פתח תקווה, היה חבר קיבוץ עין חרוד משנת 1924. הוא נשא לאישה את עבריה, ילדיהם: אשכול, דליה, עופר, אילה וסמדר. כרמי הלך לעולמו ב-10.8.1952 בגיל 58. כרמי למד במחזור הראשון בגימנסיה הרצליה בתל אביב. כבני מחזורו משה שרת ודוב הוז, התגייס גם הוא לצבא העות'מאני במלחמת העולם הראשונה ושירת בו כשלוש שנים כנגן בתזמורת הצבאית וכמתורגמן בחזית סיני ולבנון. סייע בשליית נשק מנהר הירדן שהוטל למים מפחד העות'מאניים. כרמי לימד בכפר הנוער בן שמן, וב-1920 ניצב לצידו של יוסף טרומפלדור להגנה על תל חי. הוא השתלם בהוראה ובמדעים בגרמניה, ושם גמלה בליבו ההחלטה להכשיר עצמו להוראה. מששב ארצה, ב-1926, השתתף בטיול גדול ראשון בהדרכת דוד ברש למדבר יהודה - מהרי חברון למצדה ולעין גדי וחזרה.³ את הטיול ארגנה ועדת התרבות של ההסתדרות, ובין המשתתפים בו היו: רחל ינאית בן צבי, משה ברסלבסקי, מרדכי יגאל והבוטנאים אלכסנדר אייג ואליעזר פקטורי מהאוניברסיטה העברית.

כרמי לימד בבית הספר המשותף לילדי תל יוסף ועין חרוד (שלפני הפילוג). מנהל בית הספר היה חיים שיפרוני. כרמי לימד מוזיקה ואנגלית, שחייה, תנ"ך וידיעת הארץ. אשתו עבריה (בתו של המורה שמחה וילקומיץ מראש פינה) לימדה את הילדים חקלאות בגינת בית הספר. בעיניה של נסיה שפרן, היה משה כרמי לבית הספר המשותף מה שהיה יצחק טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד מעין חרוד, לתנועתו.⁴

* כך כינהו יעקב ניב במאמרו "הדו של ניגון", דבר, 20.11.1974.

2 מדברי רחל סבוראי בערב לרגל הוצאת ספרה של נסיה שפרן "הסלע האדום, המסעות האסורים לפטרה", שהתקיים בבית ספר שדה כפר עציון ב-30.1.2014.

3 עדות יוסי ברש, 21.12.2000. מאוסף אבי נבון.

4 שפרן, נ' (2013), הסלע האדום - המסעות האסורים לפטרה, ירושלים: יד בן צבי, עמ' 94.

פעילותו של כרמי בתחום המוזיקה כללה חיבור שירים ומנגינות לשירה בציבור. השירים שחיבר ביטאו את הווי חניכיו בקיבוץ. בשיר "מי דילל", תיאר את עבודתם של הילדים בדילול הסלק והתירס בשדות המשק. הילדים עבדו גם בקטיפי אשכוליות בפרדס ובבציר בכרם. כרמי חיבר מילים עבריות לשירי עם גרמניים שהכיר מלימודיו בגרמניה, מוכר מכולם היה שירו "על ההרים נקפץ", ששרה מקהלת ילדי השומר הצעיר בכינוסי התנועה ושהושר בעין חרוד בערב ניגוני הקיבוץ שנערך ב-2011. כרמי ניגן ברביעיית העמק וניצח על מקהלות ילדים ומבוגרים בימי חג ומועד. ילדיו המשיכו בדרכו והיו למוזיקאים. נכדתו הדס כרמי הקדישה לו יצירה לחליל סולו שנקראה "נופי מולדתי". בתו דליה כהן זכתה בפרס ישראל למחקר מוזיקלי לשנת 2012. בנו עופר לקח עמו את כינורו לטיול בוואדי קלט כדי לנגן בו עם הגעת הקבוצה לקיבוץ בית הערבה.

בעיני חניכיו

סיפר תלמידו מיכאל אודם:⁵

אחרי יום הלימודים עבדו תלמידי כתה ח' באיסוף זמורות בכרם. בהפסקה הגיע משה ולקח אותם אתו להעפיל לפסגת המזר. עלייה תלולה מהכרם שבצמח לפסגת ההר המערבי בגלבוע. בפסגה ציטט משה את שירת דבורה: "אורו מרוז... אורו אורו יושביה כי לא באו לעזרת ה'... בגיבורים". אחר כך הצביע על פסגות רכסי השומרון הנשקפים מההר לדרום. למחרת צייר על הלוח בכתה את תצפית הנוף שנגלתה מפסגת המזר וביקש לזהות את שמות הרכסים שבציוור. כך יצר בין תלמידיו את מורשת ידיעת הארץ דרך הרגליים. הטיולים היו עבורו כלי מרכזי בחינוך. מקום מיוחד הקדיש לשירות הגדולות שבתנך והקשר שלהן לנופי הארץ, כברכת יעקב אבינו לבנו יהודה. בתנ"ך והשתקפותו בנוף, ראה כרמי ספר המעצב תודעה לאומית מוסרית. מכאן פנייתו הרבה לספרו של הנביא יואל המתאר הווי חקלאי של ימים קדומים. על אלה נוסף הידע העצום שלו בהכרת כל הר, גבעה, ציפור וצמח.

הטיולים היו בבחינת מבחן לסיבולת ולעמידה בקשיי הדרך. כך למדו ללכת בחום, להתגבר ולא לשתות מים ולהשאיר מעט למי שיתעלפו ויזדקקו למים. ההליכה ברגל עד כלות הכוחות, משטר המים, לימוד הטבע המתגלה תוך כדי הטיול והיחס לתושבי האזור בו טיילו נתפשו לימים כהכשרה הטובה ביותר של בני עין-חרוד לקראת הפלמ"ח. כושרם הרב במסעות המפרכים, הכרת השבילים והתבלטות בני הקיבוץ בפלמ"ח ובצה"ל היו בבחינת שכרו של משה כרמי מכל עמלו. חניכיו לא שכחו לו כי הוא שהביאם לידי כך.⁶

5 מיכאל אודם, ריאיון אישי, עין חרוד מאוחד, 31.11.2018.

6 כרמי, מ' (1954), **דליות הנפן**, עמ' 235.

תלמידו ניר דור-סיני תיאר את הקשר למשה כרמי כ:⁷

אין ספק שמשה כרמי היה המורה והאדם שהותיר בנו זיקוקים מאישיותו הייחודית והמיוחדת, יותר מכל מורה אחר. אהבת הטבע, החי והצומח, נופי הארץ ושבייליה, הוקנו לנו בתוקף ובאהבה רבה ע"י משה. ואם היה אי-מי... שהשפיע, עיצב וטבע בנו את חותמו האישי לאורך כל חייו, ואולי אף את ייחודם של בני עין-חרוד, היה זה משה. דמותו של משה תישאר חרותה בזיכרוננו כשילקוט הגב הגרמני העצום רכוב על גבו, כובעו רחב השוליים מופשל קמעה מעל המצח, בידו האחת צמח או פרח, גוש סלע או מאובן ובידו השנייה המעדר הצבאי המפורסם. דמות זו תאיר לנו את ימי הילדות ואת שנות בית הספר.

ב-1949, לאחר מבצע עובדה, פיקד ניר דור-סיני על כוח מגדוד 13 בחטיבת גולני שהחזיק בעין עדיאן (לימים יוטבתה) כמשלט בדרך הערבה לאילת. הנוף החדש שנגלה לעיניו והמאובנים שאסף בוואדיות בסביבה עוררו בו רצון להזמין את מורו משה כרמי להיכרות עם נופי הערבה. משה הגיע במשאית האספקה, והשניים יצאו לטייל בוואדיות שסביב נאת המדבר. טיול זה היה בבחינת החזרת חוב של התלמיד למורו לידיעת הארץ. מה גם שהתלמיד התקשה לשתף בחוויה הנופית את חיילי הגח"ל - שנושא הכרת הנוף היה זר להם.

שוקה רווק, מוותיקי המטיילים, בן קיבוץ תל יוסף, אמר על מורו בריאיון שנערך עימו במלאת לו 85:⁸

היה לי מורה מיתולוגי בשם משה כרמי, חבר עין-חרוד, מורה לטבע, שהלך עם התנ"ך ומגדיר צמחים. הוא הראה לנו את החריש ואת הזריעה ואת הקציר - הכול כתוב בספר. אנחנו עם תלוש, לא יודעים להפנים, לא מבינים שאז היה אפשר לראות בשטח איך שחיו בימי בית ראשון. בכפר קומי יכולנו לראות הכול... משה דיבר ערבית יותר מכל ערבי ממוצע. היה לו קשר טוב עם הערבים והוא ידע איך לנהוג בהם. הוא היה מדבר אתנו גיאולוגיה - קנומן, סנון, טורון - ואנחנו זכרנו רק 'קנימון וצנון'. הייתי חסיד ולא שוטה ואני חושב שאני תלמידו וממשיך דרכו... היום אני אולי היחידי שעוד ממשיך לעשות את זה, הלוואי שיכולתי להראות לו

באחד הטיולים, סיפר שוקה, שלף שוקה התלמיד רומן זעיר (היום היה שולף ודאי טלפון נייד). המורה משה העיף את הספרון אל מחוץ למשאית שבה נסעו. לתלמידו אמר: "בטיול לא קוראים. צריך לראות את השטח, לדעת היכן אתה נוסע ולכן אתה הולך!"

חיבור תנועתי הביא את משה כרמי להדריך את משתתפי מחנה הקיץ של תנועת המחנות העולים בגבת בקיץ 1937.⁹ משתתפי המחנה טיילו בהדרכתו לכפר החורש, שם הציג להם את נופי הגליל התחתון, את עמק יזרעאל ואת ההרים הנצפים מדרום. טיול הסיום של המחנה, גם הוא בהדרכת כרמי, העפיל

7 דור-סיני, נ' (1999), **נוף ילדות**, מולדת.

8 אברהם, י', **מקור ראשון**, דיוקן, 20.1.2017.

9 כפכפי, י' (תשמ"ה), **שנות המחנות העולים ב'**, עמ' 125.

למקורות הירדן, למבצר נמרוד, להרי נפתלי, לאיילת השחר, ליסוד המעלה ולהר כנען. ההדרכה של כרמי התייחסה הן למקומות שבהם צעדו בטיול הן לנופים שנראו מרחוק מנקודות תצפית בפסגות ההרים. הדוגמה המוצלחת שסיפק להם משה בתפקידו כמדריך הטיול הביאה את משתתפי הטיול להחליט בשיחת הסיכום כי פעילות התנועה בשנה הבאה תכלול לימוד יסודי על אודות ארץ ישראל.

אורי יפה ממעוז חיים, מ"פ פלוגה ג' בפלמ"ח, הזמין את משה כרמי להצטרף למסע פלוגתי למדבר יהודה ולמצדה בפברואר 1944. התנאי של משה היה שיביא עמו שתי כיתות של תלמידיו בעין חרוד. המסע המשותף יצא לדרך, פלמ"חניקים (חייליה הסדירים של ההגנה) ותלמידים גם יחד יצאו למסע. על גבם נשאו את כל ציודם (אוכל, ציוד בישול וציוד לינה). הם יצאו מרמת רחל וטיילו בהרודיון, בחריטון, במעלה הציץ, בעין גדי, במצדה, בעין בוקק, בראס זוירה (ראש זוהר) ובמהוואת (נחל חומר). משם המשיכה הפלוגה דרומה ויצרה, בין היתר, את "מעלה פלמ"ח" בנחל חתירה. הפלוגה סיימה את מסעה ברביבים הרחוקה. משה ותלמידיו שבו לקליה שבצפון ים המלח בספינה של מפעל האשלג והשלימו את המסע בעלייה לירושלים בתוואי שמבית ערבה לוואדי קלט. בתחילה, לא העריכו הפלמ"חניקים את מקור הידע העצום שנגלה לפניהם, ולקח זמן עד שמשה כרמי הצליח לשכנעם להצטרף לתלמידיו ולאזהדיו בתחום ידיעת הארץ. נסיה שפרן ציטטה פלמ"חניק ממחלקת גבע, חנן סבר, שתיאר את המפגש עם כרמי כך: "הפגישה עם משה כרמי, עם ענק ידע שכזה, הייתה כשלעצמה חוויה מרגשת. אישיות נערצת, איש חינוך והתיישבות המעורה בארץ ובמזרח התיכון מחד, ובתרבות האירופאית הקלאסית מאידך. לא היה דבר שהוא לא ידע! משאלות אקלימיות, סוג הקרקעות, גיאולוגיה ובוטניקה וחקלאות, ושבטי הבדואים וארכיאולוגיה והיסטוריה. ומוסיקה קלאסית וספרות."¹⁰

עדות נוספת של משתתף באותו טיול נמצאת במכתביו של הפלמ"חניק רפי מלץ מעין חרוד, שלימים, בערב פסח תש"ח, נפל בבני סמואל:¹¹

בטיול הרביתי מאוד לחשוב. היינו הולכים שמונה שעות ביום. הולכים בשורה. הילקוט מכביד. אין מדברים. לכן היה לי זמן רב מאוד לחשוב תוך כדי הליכה. כן שטנו בסירה עשר שעות בים המלח... הרבה חוויות נתגבשו אצלי עכשיו אחרי טיול זה... הטיול נמשך ארבעה עשר יום בדיוק. טיול הגון מאוד. עברנו על פני חלק גדול של המדבר (מדבר יהודה, לא הנגב). מדבר זה הוא כולו הרים, גבעות, גיאיות. מקומות נהדרים עברנו בטיול זה, קשה לתארם. קשה לתאר את ההוד הפראי של המדבר, של הסלעים הצחיחים, של הגבעות. שטחים ענקיים, צמחים מעטים, צמחי מדבר. היינו במצדה... בלי רגשות מיוחדים... הר סדום עשה עלי רועם בפראותו הבלתי מצויה. הר מבוחר. חלקו הפונה אל ים המלח פראי ביותר, וחלקו המערבי מישור ישר כפלס מים.

10 שפרן, נ' (2013), עמ' 95.

11 ביקוד מכתבים מאת רפי מלץ, ספריית פועלים, 1949.

חוצה גבולות

ב- 1945, העפיל כרמי עם תלמידיו במעלה התלול שמכפר גלעדי להונין (מרגליות של היום). הם לנו במנרה ומשם יצאו בהדרכת שניים מחברי הקיבוץ למבצר קלעת א-שקיף, הלוא הוא מבצר הבופור שבתחום לבנון. הם נאסרו בידי המיליציה הלבנונית במרג' עיון והובלו לחדר מעצר. לא הועילו כל הסבריו המשכנעים של משה כרמי וגם לא הערבית המתנגנת שבפיו, שאותה רכש בהיותו בנם של ראשוני פתח תקווה. רק התערבותו של המוכתר שטנר מעין חרוד אצל השלטונות הביאה לשחרורם ולשובם ארצה. טיולים דומים נערכו בימים שקטים לפסגת החרמון ובמסלול הסובב את ים המלח. הגבולות המדיניים שבין מדינות המזרח התיכון של אז לא שימשו מחסום בפני המטיילים. השאיפה אל רכסי ההרים שמעבר לגבול, כמו גם היציאה של שני חניכי בית הספר בעין חרוד, רחל סבוראי ומאיר הר-ציון, למסע המסוכן לפטרה, צמחה בלימודים אצל משה כרמי. טיולם של סבוראי והר ציון לפטרה עורר ביקורת מבית בתנועת הקיבוץ המאוחד. עזריה אלון אמר על טיולים אלו בשנות החמישים, שעלו בחיי אנשים צעירים, כי הם בבחינת גבורה עקרה, ולא ניקה מאחריות את מי שחזרו מפטרה והפיצו את סיפור עלילותיהם ברבים. מנגד כתב:¹²

הכותב וחבריו, לא נמנעו ללכת לאזורים מסוכנים כהרי אפרים בשעתו, לטייל למדבר ולנגב בימי המנדט, למרות החוק (המנדטורי) שאסר זאת, ואף לחצות את הגבול הצפוני בדרך לחרמון. כמובן לא תמיד האירה ההצלחה פנים ושכר טיולים כאלה היה לעיתים מכות, משפט וכלא. הטיולים האסורים ההם שירתו תפקיד רב ערך: הביאו עשרות ומאות בני נוער להכרת חלקי הארץ הללו, יצרו את הקשר לארץ, את ידיעת שטחיה ודרכיה, הכינו סירים וסירים את האזורים הרחוקים לתודעת הישוב...ובאשר לפטרה - אני מאמין כי עוד נבוא אליה בגלוי!

למידה ממורשת משה כרמי לימינו

משה כרמי היה מורה בעל ידע עצום המחויב למקצועו במסירות מוחלטת. תכונות אלו גרמו לכך שהיה דמות מופת לתלמידיו. כרמי שמח לחלוק את הידע שברשותו עם קהלים נוספים: מהצועדים במסעות הפלמ"ח ועד חניכי המחנות העולים. החיבור בין אנשי הפלמ"ח וחניכי המחנות העולם העצים את כוח הצבא שבדרך ואת כוח חניכי תנועת הנוער גם יחד. היציאה הרגלית לטיול ארוך בנוף - לדוגמה העלייה מעמק יזרעאל לפסגות הגלבוע - חייבה מאמץ גופני לא קל ושימשה הכנה מהולה בציפייה למאמץ העתידי שצעירים אלו יידרשו לעמוד בו בשנים הקרובות בשירותם הביטחוני. כך, ביום חם, עלו המטיילים לפסגת התבור ומשם המשיכו לקיבוץ גניגר. יעד הטיול היה קיבוץ כפר החורש שבהרי נצרת. זבובוני ברחש הציקו למטיילים, ואחת המטיילות נשברה וביקשה לשוב הביתה. תלמידי הכיתה שהמשיכו בטיול תהו איך ויתרה, איך החמיצה את המשך הטיול.

12 אלון, ע' (תשכ"ט), "על פטרה ולמה לא נלך אליה", בתוך: **שבילים במדבר**, 1949, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 170.

כרמי התייחס בהדרכה לנוף הנגלה מנקודות התצפית, להליכה בשבילים ולמקורות תנ"כיים - בבחינת חיבור לשורשים שביקשה הארכיאולוגיה הארץ ישראלית למצוא באותן שנים.

היחס לערבים כשכנים ויושבי הכפרים באזורי הטיול

משהתלוננה פלאחית מהכפר קומי, ששכן על הגבעה שמעל עין חרוד, כי תלמיד פגע בחמור שנשא לביתה את כד המים ששאבה, העמיד משה את ילדי הכיתה למסדר זיהוי בנוכחות הערבייה הנפגעת. כשזו זיהתה את התלמיד הפוגע, הגיב משה תגובה קשה: סטירת לחי לתלמיד. המסר בנוגע להתעללות בחלש היה חד משמעי!

לטיולים במרחב הכפרי הפתוח בשנות המנדט נלוותה הסכנה שבמפגש עם מתנכלים ערביים. היה חשוב שתהיה למחנך דרך תגובה הולמת. בנחל אילון אירע שערבי ירה במטיילים ברובה ציד. משהתקרב התוקף, הסתערו עליו הבנים בזריקת אבנים, והתוקף נמלט. הקבוצה, שמנתה 60 תלמידים וכמה מורים, המשיכה בטיול לכפר פקיעין, התארכה בבית משפחת זינאתי והמשיכה בדרכה עד לעין חרוד. בטיול אחר, בנחל עמוד, נתקלו המטיילים ברועים, ואלו זרקו אבנים על המטיילים. על פי הוראתו של כרמי, הגיבו המטיילים בהסתערות מתואמת במעלה המדרון, מלווה בצעקות קרב. ההסתערות הפתיעה את מידי האבנים והם בחרו לסגת. החשש מפני היתקלויות כאלו לא מנע טיולים. משה בחר לא לשאת עימו נשק, וכן בחר לא לספר לתלמידיו על חלקו בהגנה על תל חי.¹³ הוא סמך על יכולתו להידבר עם הערבים בשפתם - שאותה רכש בבית הוריו במושב פתח תקווה. במפגש עם תושבי אזורי הטיול: בדווים, כפריים ערביים, תושבי הכפרים היהודיים, הקפיד כרמי על יחס חם למארחים כשכנים וכבני הארץ ועל מניעת פגיעה בהם, הוא גילה רצון ועניין להכירם וללמוד מהם ועליהם. על פגיעה בחלש הגיב, כאמור, בחריפות. מלבד העניין הביטחוני, נוהלי הטיול כללו הקפדה על איסוף אשפה והימנעות מהשאת פסולת בתחנות שבדרך.

הערכת התלמידים

ביטוי ליחס אליו מצד עמיתיו להוראה ומצד התלמידים נמצא בספרי זיכרון למשה כרמי, בדברים שנאמרו במפגש לזכרו במלאת עשרים שנה לפטירתו, בספר "ניגון והדו" לזכרו שיצא אז לאור, בדברי הספד שנשא ראש הממשלה משה שרת, חברו למחזור בגימנסיה הרצליה, ובכתיבה אוטוביוגרפית של תלמידיו, כמו: רחל סבוראי, ניר דור-סיני ויאיר בן-צבי.

רחל סבוראי זכרה טיול של הכיתה להר מירון. באותו טיול ביקש כרמי למצוא את הצמח הטפיל רימונית הלונס אך ללא הצלחה. סבוראי סיפרה שכשמצאה את הצמח בהר, בטיול שערכה עם גילה בן-עקיבא,¹⁴ היא מיהרה להביא אותו תשורה למורה שלה, שהיה אז חולה. תשורה שהייתה ביטוי ליחס העמוק שלה

13 ראו ספרו של נקדימון רוגל, **תל חי, חזית בלי עורף**. שם מוזכר משה כרמי ארבע פעמים.

14 בן-עקיבא נפלה עם ארבעה מחבריה בטיול לפטרה ב-1953.

כלפי המורה משנות חינוכה.¹⁵ תלמידו יוסף רייכנשטיין העלה זיכרונות מימי הילדות וסיפר שמדדו כל הר וכל גיא בנעליהם וביקרו בכל חורבה מטה לנפול. כרמי חתם בליבות חניכיו את מראות הנגב, הגליל והגלעד. רייכנשטיין העניק למורהו משה את התואר "הרועה לעדת הגדיים" - תלמידו. הלל לביא הודה לכרמי "כמי שהחדיר בי ובכל מי שהשתתף בטיולים אתו, את העניין והאהבה לנוף הארץ ואת הרצון להכירה ולדעתה". בשירותו במלחמת העצמאות בנגב, כתב הלל לביא במכתב לאביו, שלמה לביא, ובו תיאר את השרידים הארכיאולוגיים המרובים שראה בנגב, והוסיף שחסר לו האיש שידע לפענח את שעניו רואות באותם אתרי עתיקות ושיספר לו על כך: "מה הייתי נותן עכשיו כדי שמשה כרמי יהיה על ידי ויספר ויסביר מה שעני רואות... לו ידע משה איזה סיורים כבר הספקתי לערוך כאן ודאי שהיה מקנא בי."¹⁶

כרמי לא זכה להיחשב לאחר מותו כאחד ממובילי ידיעת הארץ ברבים במדינת ישראל, אך זכה לכך בין תלמידיו. דמויות אחרות, שזכו להכרה בארץ כולה - כמשה ברסלבי, זאב וילנאי ודוד בנבנישתי - הותירו אחריהם מורשת כתובה. משה כרמי נותר כדמות מקומית שזכרה יקר לתלמידה, בני עמק יזרעאל. בין המייסדים בתחום הוראת ידיעת הארץ, נותר כרמי מוכר למעטים.¹⁷ כרמי ביקש לחנך את חניכיו ברוח העלייה השנייה לעבודת אדמה, למאמץ גופני בטיולים, להעמקת שורשים באמצעות לימוד הנוף והקשר שלו לתנ"ך - כל אלו ברוח הציונית-סוציאליסטית של בני הזמן ההוא.

הלקח הנלמד מכאן הוא שהדרכה בעל פה משפיעה רק על המטיילים איתך בשדה. אם לא כתבת ולא פרסמת, כאילו לא היית כלל. חובת הפרסום בכתב מוטלת על המדריך כתוספת להדרכה בשדה. היום גם פרסום באמצעים אלקטרוניים מביא את המידע למתעניינים רבים נוספים.

הנצחה וזיכרון

לאחר מותו של כרמי, הופיע ספר ובו כתביו וכתבי חברים ותלמידים. הספר נקרא "דליות הגפן" (1954). עשרים שנה לאחר מותו, התכנסו תלמידיו ונוצר ספר המשך בשם "ניגון והדו - על משה כרמי" (1974). חברו ללימודים בנימנסיה הרצליה, ראש הממשלה משה שרת, ספד בהלווייתו: "תמיד היה שריו ברוח הקודש... שופע השראה ומשובת נעורים מתרוננת... ולב פתוח וגישה אל האדם ללא מחיצות". חדר המוזיקה בקיבוץ עין חרוד איחוד נקרא על שם עבדיה ומשה כרמי.¹⁸

הסיפור שלהלן עשוי להמחיש את מקומו של זכרו של כרמי בין אנשי עמק יזרעאל: ב-1968, במהלך פעילות צבאית בשומרון, ישבו מילואימניקים לארוחת צהריים בשטח. היו בהם שני יוצאי נהלל ויוצא עין

15 עד סלע (2001), עמ' 307.

16 הלל לביא נפל בקרב בשיירה בדרך לכפר דרום בשירותו בחטיבת הנגב במלחמת העצמאות. הוא התנדב לשירות לאחר נפילת אחיו ירובעל בקרבות הגלבע בראשית המלחמה. האב שלמה לביא ציטט מהמכתב בהספדו על משה כרמי. ראו: **בנים** (תש"ט), עמ' 162-163.

17 ראו למשל: שפרן, נ' (2013), **הסלע האדום - מסעות האסורים לפטרה**, ירושלים: יד בן צבי, עמ' 94-98; מזור, י', "המורים הראשונים לטבע", הפודקאסט **פה ושם בארץ ישראל**, ט.

18 מתוך הערך "משה כרמי" בוויקיפדיה.

חרוד. כשסיימו, ביקש אחד להשאיר את השטח נקי מקופסות השימורים. אריק נחמקין (איש חטיבה 8 בתש"ח ושר חקלאות לימים) אישר והגיב: "הוא צודק, צריך לנקות", והפיץ את הקופסות לכל רוח - דרך צה"לית מקובלת לטיפול באשפה בימים ההם. חבר עין חרוד אסף את הקופסות וטמן אותם בבור שחפר לשם כך. אריק, בן נהלל, לגלג: "כמה שנים עוד ירדוף אחריכם משה כרמי?"

המשורר זרובבל גלעד, מעין חרוד, כתב בספרו "עפר נוהר" על המורה ועל תלמידיו בשיעור התנ"ך. זרובבל לא נקט בשם המורה, אך התיאור מתאים מאין כמוהו למשה כרמי:

הרוח צוחק בין ענפי הזית
מעלעל בדפים וקורא...
יום שבת חכלילי וצלול.
קורסים ילדים בעיגול
לרגלי המורה.

"ויאמר קיש... לך בקש אתונות".
קול המורה חם, מלטף.
דנדון בהרים מנטף-
דנדון אתונות? ---

בא זבוב-רקמה עליז כנפיים
ובעשב-ששון וברק!
קול המורה מהדהד ושואל:
למי כל חמדת ישראל? -
והרוח יצחק.¹⁹

19 . גלעד, ז' (תשכ"ה), "שיעור בתנך", בתוך: עפר נוהר, עמ' 171.

מקורות

אוסף איילה בשור - קיבוץ עין חרוד מאוחד.

אוסף אבי נבון - קיבוץ להב.

ארכיון קיבוץ עין חרוד איחוד.

ארכיון קיבוץ רביבים.

יומן קיבוץ עין חרוד איחוד - 7.9.1952.

יומן עין חרוד איחוד מס' 1177 - 20.9.1985.

יומן עין חרוד איחוד מס' 1888, "משה כרמי - מחנך לכל עת" - 1.7.2011.

ראיונות אישיים עם רחל סבוראי, מיכאל אודם, יאיר בן-צבי.

ראיון של בילי מוסקונה לרמן עם רחל סבוראי, **ערוץ 2**, 25.12.1999.

אברהם, י' "פורץ דרך", דיוקן, **מקור ראשון**, 20.1.2017, עמ' 4-30.

אלון, ע' (תשכ"ט), **שבילים במדבר**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ארד, ר', "שיעור לכל החיים", מוסף, **הארץ**, 4.1.2019, עמ' 43.

בן-צבי, י' (2012), **אבא מספר**.

בנים - קובץ זיכרון לבני עין חרוד שנפלו במלחמת העצמאות, תש"ט.

בר-און, י', "פטרה, תמונת מחזור", דיוקן, **מקור ראשון**, 23.9.2005.

גליק, י', "לא עצרו באדום", **צומת השרון**, 6.9.2002.

גלעד, ז' (1965), **עפר נוהר**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

דור סיני, נ' (1999), **נוף ילדות**, מולדת.

כפכפי, י' (תשמ"ה), **שנות המחנות העולים ב'**, הקיבוץ המאוחד.

כרמי, מ' (1954), **דליות הגפן, כתבים ומכתבים**, עיינות.

כרמי, ע' ורון-פולני, י' (1974), **ניגון והדו על משה כרמי**, עין חרוד.

לויטה, נ' (תשי"ט), **בעלות ימיו**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

מזור, י"י" על המורים הראשונים לטבע", הפודקאסט **פה ושם בארץ ישראל**, ט.

מלץ, ר' (1949), **ביקוד, מכתבים של רפי מלץ**, הקיבוץ המאוחד.

ניב, י', "הדו של ניגון", **דבר**, 20.11.1974.

סבוראי, ר' (1998), **פטרה בשבילי**, בית ההוצאה לחינוך סביבתי, מדרשת בן גוריון.

סבוראי, ר' (2010), "על תמה'לה", **במקום**, 15.

סבוראי, ר' (2012), **שלושה שחיברו, מבט חדש על יוצרי התנ"ך**, תל אביב.

עד סלע, חמישה שהלכו (2001), תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ערמוני, א', "הו הסלע האדום", **הקיבוץ**, 1.5.2003.

שנברג, ג' ובן-כנען, ר' (1976), "המיתוס של משה כרמי בהוויית עין-חרוד", עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה.

שפרן, נ' (2013), **הסלע האדום, המסעות האסורים לפטרה**, ירושלים: יד בן צבי.

שפרן, נ', **חדשות בן-עזר**, 576, 23.9.2010.

שרת, מ' (1969), "משה כרמי, דברי אזכרה", **אורות שכנו**, עם עובד, עמ' 26.

תדהר, ד' (1958), "משה כרמי (ינובסקי)", **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו**, ט', עמ' 3388.

מסע משמעותי וחברת התלמידים - מנוף חינוכי בידי המחנך והמתחנך

// יפתח גיא *

פתח דבר

בשנים האחרונות, אגף של"ח הולך ומעצים את מדריכי השל"ח הצעירים (המש"צים), המדריכים והמובילים את טיולי בתי הספר, ואת תפיסת המסע המשמעותי, המעבירה את האחריות להכנת הטיול ולהובלתו לתלמידים, בחניכת הצוות החינוכי.

במאמר זה, אבקש לחזק מגמה זו ולעמוד על שורשי התפיסה החינוכית העמוקה העומדת בבסיסה. כן אנסה להרחיב את הגדרת מטרות הטיול מעבר לאלו הרווחות - הרואות בטיול פרקטיקה להקניית ידיעת הארץ ואהבת הארץ וליצירת גיבוש חברתי ולמידה באמצעות חוויה משמעותית - שהן כולן נכונות וראויות מאוד. אבקש להראות שבכוחו של טיול המושתת על רעיון 'העדה המחנכת', ובשמה העברי: 'חברת התלמידים', לשמש אירוע שיא המכונן את מערך החינוך החברתי בבית הספר.

ברקע הדברים - על חינוך האופי ועל אחריות

בהרצאתו בכינוס מורים בתל אביב בשנת 1939, טען פרופ' מרטין בובר כי חינוך ראוי לשמו מתמקד בחינוך האופי. המחנך האמיתי, לשיטתו של בובר, אינו רוצה רק להקנות ידיעות והרגלי חריצות או הרגלי למידה אחרים, כי אם שואף לראות את האדם המתחנך בשלמותו, שואף לזהות את הפוטנציאל הגלום בו ושואף לפתחו. החינוך צריך לכוון את האדם לכך שירצה להגיע לגיבוש עמדה ערכית משלו.¹ על פי תפיסתו של בובר, על המחנך לשאוף לעיצוב מתחנכים אוטונומיים, שאינם נטמעים בקולקטיב מתוך הרגל או בצייתנות לשיטה, אלא כאלו המסוגלים להביע את עצמם ואת ייחודם בכל סיטואציה. הגשמת שאיפה זו, טען בובר, דורשת אחריות מהמתחנך. רק אם תהיה בו נכונות עמוקה לאחריות על חייו, אדם יענה לתביעת הסיטואציה, ובמעשיו ובעמדותיו ביחס לסיטואציה תתגלה אחדות מהותו.² בובר טען עוד שבהעדר מערכות חינוך המאפשרות קבלת אחריות, המתחנכים חשים ניכור והעדר יכולת לחוות התפתחות אמיתית, ושבהיבלעותם בקולקטיב ובהעדר יכולתם לקבל אחריות על עצמם, הם נעשים "עקרים בנשמתם".³ לטענת בובר, תפקיד המחנך במצב דברים זה הוא לעורר במתחנך

* יפתח גיא הוא סגן פדגוגי במינהל חברה ונוער. בוגר מכון מנדל למנהיגות חינוכית ובעברו פיקד על הפנימייה הצבאית לפיקוד, ניהל את בית הספר "תפן" והקים מכון מש"א משותף (מתחנכים שותפי אחריות).

1 בובר, מרטין, **עם ועולם, על חינוך האופי**, עמ' 372.

2 שם, עמ' 374.

3 שם, עמ' 376.

אומץ להימנע מברירה ולהקנות לו יכולת לשאת את החיים על שכמו. כדי לעשות זאת, הוא נדרש קודם כול לעורר במתחנך תודעה, ואיתה גם רצון ושאפה לקבל אחריות על עצמו. על המחנך לעשות זאת תוך שהוא בפני המתחנכים את "הדמות הכבירה", ועליו לספק להם את המסגרת את הרצון ואת היכולת לבחון בעצמם את מרכיבי האופי ואת הערכים השונים ולזהות את משמעותם של רכיבים אלו לחייהם האישיים. על ידי כך יוכלו לקבל על עצמם אחריות לעיצוב אופיים.

אפשר לומר כי הסדרים והנהלים הנהוגים כיום במסגרות בית ספריות מתקשים, על פי רוב, להתכתב עם תפיסת עולם זו ואינם מעודדים את התלמיד לקבל על עצמו אחריות ולהעמיס על שכמו את מסע החיים. ככל מעשה הכרוך בנוהג ובסדירות, גם טיול עשוי להיות מוגבל ביכולתו ליישם תפיסת עולם של הקניית אחריות. טיול שבו התלמיד הוא דמות סטטיסטית, הנדרשת לנסוע, ללכת, לעצור, להקשיב להסברים מלומדים וידעניים, אינו שונה במהותו החינוכית משיעור שבו התלמיד יושב ומאזין במשך שעה ארוכה למורה העומד מולו. תפיסת המסע המשמעותי - המתוארת בהרחבה במאמרו של אלי שיש, מנהל אגף של"ח העומד מאחורי פיתוחה והטמעתה - מייצרת מהלך שונה בתכלית, המעביר את האחריות לידי התלמידים והמאפשר לטיול לשמש הזדמנות יוצאת דופן להתפתחות אישית. מהלך זה נשען על שורשי תפיסה חינוכית אשר התפתחה במהלך מאה ועשרים השנים האחרונות בזרם החינוך המתקדם. תפיסה זו מכונה בעולם 'העדה המחנכת', ובארץ, עוד טרם הקמת המדינה, היא אומצה בשם 'חברת הילדים' או 'חברת התלמידים'.

התפתחות רעיון 'העדה המחנכת' ומרכזיות הטיול ככלי חינוכי ליישום רעיון זה

לקראת סוף המאה ה-19, כביקורת וכתגובה לנעשה ב"פאבליק סקולס" האנגליים - בתי הספר הפנימייתיים האיכותיים אשר יועדו לבני האצולה ואשר פעלו למעלה מארבע מאות שנים - התחילה לעלות תנועת 'בתי ספר החדשים'. תנועה זו שימרה ושיפרה את השיטה של 'עדת בית הספר' והביאה למרכז הבמה את ההנהגה העצמית של התלמידים. תלמידים בוגרים הנהיגו בבתי ספר אלו תלמידים צעירים בחניכת המחנכים המבוגרים. שיטה זו שימשה דוגמה למוסדות חינוכיים מתקדמים רבים אשר החלו להיפתח בעולם, ביניהם גם 'חברת הילדים' שהתפתחה בארץ. המוסדות שפעלו לפי יסודות תנועה זו שיקפו קשת רחבה של גישות ושל גוונים, אך המשותף לכולם היה שימור הרעיון של חינוך לחיים באמצעות החיים, תוך הפעלת המתחנכים במציאות היום יומית והעברת חלקים מניהול חייהם לאחריותם. הרמן ליטץ, גרמני שלימד באנגליה, היה זה שהביא את התפיסה לגרמניה (פרוסיה) ושהקים בה כמה בתי חינוך כפריים שפעלו ברוח זו.⁴ אחד המורים שלימד אצל ליטץ היה גוסטאב וינקן. בעקבות משבר בבית הספר, פרש וינקן מעבודתו עם מספר מורים נוספים, והקים ב-1906 את 'עדת בית הספר החופשית' בוויקסדורף. גישתו של וינקן התייחדה בהתייחסותה לתקופת הנעורים ובמונח 'תרבות הנוער' שטבעה.

4 שבח, עדן, העדה המחנכת, עמ' 9-19

לטענת וינקן, ייחודה של תרבות הנוער נובע מהמתח שבין שאיפתו של הנער להתפתחות ייחודית לבין רצונו למצוא לו מקום במסגרת התרבות והחברה שאלהן הוא משתייך. לפי תפיסתו, אדם הוא יצור חברתי, והגשמתו של היחיד אפשרית רק במסגרת חברתית. טענתו של וינקן היתה כי בית הספר במתכונתו הפורמלית אינו מסוגל לענות על צורכי תרבות הנוער משום שהוא ממוקד בהשכלה. הוא מקנה כלים, אך אינו מתווה דרך שימוש בכלים אלו. הסיבה לכך שהנוער היה ליריבו של בית הספר היא שאת יצירת חייו המושלמת הוא יכול לרקום רק הרחק מכתליו של בית הספר. הפתרון שהתווה היה לחנך לחיים באמצעות החיים עצמם, כלומר: לתת לנערים להתנסות בחיים חברתיים משותפים ולאפשר להם את העצמאות שהם כה שואפים אליה, אך בגבולות מוגנים ובמהלך של לימוד ושל הפקת הלקח המוסרי הנדרש לחיים בחברה בוגרת. וינקן יישם את הרעיון בעדת בית הספר החופשית בוויקסדורף - ששילבה בין בית ספר פורמלי כמוסד לימודים לבין התארגנויות נוער למסגרת חברתית בהנהגה עצמית. השלטונות בגרמניה פסלו את רעיונותיו של וינקן בטענה שהם מחנכים למידה רבה מדי של ביקורתיות, אך תנועות הנוער הגרמניות, שהחלו לצמוח באותן שנים, אימצו רעיונות אלו וראו בווינקן את אביהם הרוחני.

הרמן הופמן הקים את תנועת הנוער הראשונה והעיקרית, הוונדרפוגל (ציפורי הדרור), על בסיס יציאה למסעות רגליים עצמאיים, מאמצים ומאתגרים. בשנת 1900, כתב הופמן לתלמידיו: "צאו אל הטבע הפראי, העולם הפתוח, בלבבות מוארים. שחררו את עצמכם מהמתח והלחץ של בית הספר מהדאגות אודות העתיד, מהפיקוח על כל צעד שלכם. היו אדונים לעצמכם ומצאו את הדרך שלכם".⁵ הופמן ראה חשיבות ביציאה מהעיר אל הטבע לבניית נפש בריאה בקרב נערי העיר, אך יותר מכך ראה בכך אפשרות לחינוך לקבלת אחריות, לעמידה באתגרים מאמצים, וראה חשיבות בהבנייה האישית הנוצרת במהלך מסוג זה. כעבור שנים, כתב אחד מראשוני התנועה: "הם בזו למטרופולין, לעגו והשמיצו את כל מה שנחשב קדוש בחיי העיר. הם בחרו בחיי דלות הזדקקות ומחסור, הסתערו החוצה אל העמקים והיערות הפראיים וישבו שם בבדידות. זה היה זמן פראי ונפלא".⁶

גם תנועת הצופים, שייסד באדן פאול באותן שנים באנגליה, צמחה על בסיס אותם רעיונות חינוכיים. פאול שירת בצבא כצופה - תפקיד סיור קדומי הדורש עצמאות בשיקול הדעת ואחריות אישית רבה, ומשום כך הבין את הפוטנציאל החינוכי הגדול הגלום באימוני סיירות וצופיות המותאמים לגיל הנעורים:

הילד הוא אדם גמור, אם כי כתפיו עדיין קטנות. חסרים לו הניסיון של המבוגר וחסרות לו הידיעות, אולם אם תוטל עליו אחריות במנות המתאימות, כשיהיה התפקיד מובן לו ובייחוד כשידמה למלאכה שעושים המבוגרים ייגש לבצע אותו בהתלהבות גדולה. ועוד - בילד יש לנהוג יחס של כבוד ולהראות לו שסומכים עליו. אז מתעלה הילד בעיני עצמו ומתנהג במלוא האחריות ובכובד ראש כאילו היה מבוגר.⁷

5 גרטל, גיל, עין משוטטים, עמ' 15

6 שם, עמ' 31

7 שם, עמ' 40

שתי תנועות אלו השפיעו על תנועות הנוער היהודיות הציוניות, שעשו את דרכן גם לארץ ישראל. הן תנועות הצופים העבריים והן תנועות הנוער האידאולוגיות העמידו במרכז עשייתן את היציאה לטיולים ולמחנות בטבע, שבהם ניתנה אחריות לחניכים ופותחה תרבות של ביצוע תפקידים המדמים את תפקידי המבוגרים בעולם החברה הבוגרת.

באותה תקופה, בשנת 1906, פתח יאנוש קורצ'ק בית יתומים לילדים יהודים בוורשה שבפולין. "קורצ'ק" סבר שאי אפשר לחנך ילדים מבלי לשתף אותם בתהליך החינוכי. לכן הקים בבית הילדים חברת ילדים שלא היו רבות כמוה לכנות, ליושר, לדמוקרטיה ולהומניות.⁸ מועצת חניכים, בית משפט וחוקה ומשאלים עם היו שלושת עמודי התווך של ההנהלה העצמית של הילדים בבית היתומים, שהייתה, לדעת קורצ'ק, הדרך המרכזית לחינוך מוצלח של ילדים.

התפתחות גישת "העדה המחנכת" ומרכזיות הטיול בה בחינוך הפורמלי ביישוב היהודי בארץ ישראל

רעיונותיהם של מעצבי החינוך המשותף ושל זרם העובדים, ובמרכזם רעיון "חברת הילדים", הושפעו גם הם ממשנתו החינוכית של וינק.⁹ אבן היסוד לחינוך הפרוגרסיבי בארץ הונחה במושבות הגליל - מטולה, משמר הירדן, ראש פינה ויסוד המעלה - ובעיר צפת. בשנים 1899-1918, ניהלו יצחק אפשטיין ושמחה וילקומיץ את בית הספר בראש פינה ושימשו מפקחים מטעם הברון על החינוך בכל מושבות הצפון. אפשטיין ואחריו וילקומיץ ביססו בבתי הספר את "הגישה הטבעית", אשר רעיונותיה שאבו מרוחות החינוך המתקדם שהחל להתפתח באירופה ובארצות הברית. הם שילבו את הרעיונות החדשים במציאות של החברה הציונית המתחדשת בארץ ישראל והתאימו אותם לרצון לחנך להכרת הארץ ולאהבתה ברוח לאומית ציונית.

באותן שנים, גיבש ד"ר בירם, מנהלו המיתולוגי של בית הספר הריאלי העברי בחיפה, תפיסה חינוכית דומה: "בהכנות לטיול ראה המנהל חלק חיוני של מבצע הטיול וערובה להצלחתו. הוא חילק את המטיילים לקבוצות והעמיד בראש כל קבוצה מפקד מהכיתה הגבוהה. תפקידו של ראש הקבוצה לא היה רק לדאוג להליכה מסודרת ולרוח טובה בזמן הטיול אלא גם לעזור לתלמידים בהכנות ובביצוע ההוראות."¹⁰ הטיולים היו מסעות ארוכים וממושכים והציבו אתגר משמעותי של קושי ושל אחריות בפני התלמידים. הטיול לטבריה בשנת 1914 סימן אבן דרך ראשונה בגישה זו:

"מנהל בית הספר הנהיג הליכה ברגל ותכנן הליכה רצופה במשך שישה ימים. בשורות מסודרות כשהם מצוידים במוטות ותרמילים יצאו כל התלמידים בסך בפקודם של ראשי הקבוצות. הרוח הייתה טובה והסיפוק רב. גם כשפגשו בטבריה את תלמידי

8 זקס, שמעון וכהנא, יהודה, "קורצ'ק זיכרונות והיגים", מתוך: סילברמן, עמ' 237.

9 גרטל, גיל, **דרך הטבע**, עמ' 127-133.

10 הלפרין, שרה, **ד"ר בירם ובית הספר הריאלי**, עמ' 82.

הגימנסיה מתל אביב שהגיעו לשם באומנובוסיים לא נפלה רוחם של המטיילים העייפים. אדרבא, הם הכירו בהישגיהם ורוחם זחה עליהם ביודעם שהם מניחים את היסודות למסורת טיולים חדשה בארץ.¹¹

"השפעת הטיול היתה מצינית", סיפר לאחר שנים רבות אחד הבוגרים, "הרגשנו שבתור מבוגרים מוטלת עלינו חובה להדריך את הקטנים ולטפל בהם... המשטר היה אמנם צבאי אך הרוח הייתה חברתית, ומתוך רצון לעזור לקטנים לבצע משימות קשות פעלנו כולנו מתוך משמעת חיצונית ופנימית".¹² ברוח זו, נפתחה אגודת משוטטים בבית הספר, ושנים מספר לאחר מכן נפתח בו שבט הצופים הראשון בארץ. השבט אוחד עם אגודה זו וזכה לשם "שבט משוטטי בכרמל".

באותן שנים, עם הופעת הילדים הראשונים בתנועה הקיבוצית, התחילו החלוצים לחפש את הדרך הנכונה לגדל בה את ילדיהם בהתאמה לתפיסות האידאולוגיות, הציוניות והסוציאליסטיות שהובילו את דרך חייהם. אנשים אלו שהיו מהפכנים בנפשם, באו מאירופה והכירו את "תנועת הנוער החופשית" ואת הניסיונות לבנות את "החינוך המתקדם" בגרמניה, בפולין, באוסטריה, ברוסיה ובארצות הברית. גם הגישה הפסיכואנליטית שטענה לפגיעתו של החינוך הסמכותני והכופה בתלמידים הייתה מוכרת להם. אלו, בצרוף עם האתוסים הציוניים סוציאליסטיים עיצבו את השקפת עולמם הפדגוגית, שדגלה במסגרת מחנכת פתוחה, המדגישה משמעת פנימית, בחירה חופשית ויחסי רעות עם המורים.¹³ מיומו הראשון, העמיד החינוך המשותף במרכז עשייתו את "קהיליית הילדים המיוסדת על יצירה עצמית חופשית ועל מזיגה של עבודה ודעת".¹⁴

בשנת 1931, מונה מרדכי סגל למנהל בית הספר בכפר גלעדי. סגל היגר כנער מפולין לארצות הברית והושפע מתורתו המתפתחת של דינאי, אבי החינוך הפרוגרסיבי. בהכשרתו בארץ, הושפע עמוקות מיהושע מרגולין, שהיה האורים ותומים ללימוד הטבע והטיול. סגל יצר מזיגה מיוחדת מתורתם של שני אלו, שהתעצבה לתפיסה חינוכית ופדגוגית שאותה כינה "שיטת התהליכים". בשיטה זו הן הטיול כאמצעי חינוכי ולימודי והן אחריות התלמידים משמשים אבני יסוד. "לימוד המשעין את עצמו על חיי הסובב אינו יכול להתבצע בין כתלי הכיתה הכרח הוא לבוא במגע עם החוץ... כל יום שני בשבוע מסור לטיול ושיחת הילדים מחליטה מראש ובהתאם לתכנית השנתית להיכן מטיילים... תכניתה של כל שנה כוללת גם סיורים מיוחדים להכרת הגליל... טיול הטיולים הוא הטיול השנתי"¹⁵ כתב סגל בזיכרונותיו. הטיולים השבועיים, התקופתיים והשנתיים והעבודה בענפי המשק היו ציר העשייה שסביבו פותחו נושאי הלימוד בשיטת התהליכים. תכנון העשייה והלימוד, קיומם בפועל וסיכום התהליך נעשו בשיחת הילדים היומית, כשהילדים מקבלים על עצמם אחריות לכלל השלבים.

11 שם, עמ' 83

12 שם, שם

13 עוז, אלמוג, **הצבר - דיוקן**, עמ' 223.

14 בדיון במועצת גדוד העבודה בתל יוסף, מתוך: יובל, דרור (1925), **תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה**.

15 בכתב ידו של סגל בארכיון כפר גלעדי

סגל פיתח את גישתו באינטראקציה עם טובי המחנכים באותה תקופה. יהושע מרגולין היה מבקר קבוע בטיולי הילדים ושימש גורם ממריץ משמעותי ביציאה אל הטבע. "ועוד אורח אחד לא ישכח - יאנוש קורצ'אק", כתב סגל, "הנה הוא יושב בין הילדים, שואל שאלות פשוטות על חייהם ומשלב סיפורים על בית היתומים שלו בוורשה. למרות הצורך בתרגום השיחה טבעית ונלבבת".¹⁶

את הגישות החינוכיות שפיתח סגל במהלך שבע השנים בהן ניהל את בית הספר הנחיל מאוחר יותר לדורות של מורים שהוכשרו בסמינר הקיבוצים, סמינר אורנים ובית ברל, אותם הקים ובהם הוכשרו מורי זרם העובדים והחינוך ההתיישבותי. בבית הספר הריאלי העברי בחיפה, במטרה לסייע להגנת היישוב בימי הפרעות, פיתח דר' בירם גם את שיעורי החינוך גופני המורחב (חג"מ) ששימשו למעשה מסווה להכנה להגנה עצמית ולשירות צבאי. ממוסד זה התפתח מאוחר יותר הגדנ"ע אשר פעולותיו "המשיכו את מסורת בית הספר בהליכה ממושכת ובחישול הגוף והרוח". גם בפעילות זו בלט רעיון 'חברת התלמידים' אשר הביא את אחריות ושותפות התלמידים לקדמת הבמה.

עם השנים התפתח הגדנ"ע והפך לאגף שדה לאום וחברה במשרד החינוך.

המטרות החינוכיות המושגות באמצעות חברת הילדים

(1) לחנך אדם להיות אוהב אדם, אוהב עמו ואוהב ארצו, אזרח נאמן למדינת ישראל, המכבד את הוריו ואת משפחתו מורשתו, את זהותו התרבותית ואת לשונו.

(2) להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל ואת ערכיה של מדינת ישראל במדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים.

(3) ללמד את תולדות ארץ ישראל ומדינת ישראל.

(4) ללמד את תורת ישראל, תולדות העם היהודי, מורשת ישראל והמסורת היהודית, להנחיל את תודעת זכר השואה והגבורה, ולחנך לכבדם.

(5) לפתח את אישיות הילד והילדה, את יצירתיותם ואת כישורונותיהם השונים, למיצוי מלוא יכולתם כבני אדם החיים חיים של איכות ושל משמעות.

(6) לבסס את ידיעותיהם של הילד והילדה בתחומי הדעת והמדע השונים, ביצירה האנושית לסוגיה ולדורותיה, ובמיומנויות היסוד שיידרשו להם בחייהם כבני אדם בוגרים בחברה חופשית, ולעודד פעילות גופנית ותרבות פנאי.

(7) לחזק את כוח השיפוט והביקורת, לטפח סקרנות אינטלקטואלית, מחשבה עצמאית ויוזמה, ולפתח מודעות וערנות לתמורות ולחידושים.

(8) להעניק שוויון הזדמנויות לכל ילד וילדה, לאפשר להם להתפתח על פי דרכם וליצור אווירה המעודדת את השונה והתומכת בו.

(9) לטפח מעורבות בחיי החברה הישראלית, נכונות לקבל תפקידים ולמלאם מתוך מסירות ואחריות, רצון לעזרה הדדית, תרומה לקהילה, התנדבות וחתירה לצדק חברתי במדינת ישראל.

(10) לפתח יחס של כבוד ואחריות לסביבה הטבעית וזיקה לארץ, לנופיה, לחי ולצומח.

(11) להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית ושל קבוצות אוכלוסייה אחרות במדינת ישראל, ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל.¹⁷

מטרות מערכת החינוך המובאות כאן ידועות, ועם זאת ידוע גם כי האפשרות לממשן בבית הספר, על סדירותיו הרגילות, מוגבלת. כיום מוסכם על הכל כי בתי הספר במתכונתם הרגילה איבדו חלק ניכר מתוקפם ונעשים תהליכים רבים בחיפוש אחר מתכונתם העתידית והתאמתם לצרכי המאה ה-21. שימוש נרחב בפרקטיקה החינוכית של חברת התלמידים מאפשר השגה של רבות ממטרות מערכת החינוך, ושל מיומנויות אותן מוסכם שיש להעניק לבוגריה לקראת חיים מאושרים ואפקטיביים במאה הבאה.

עיקרי תוצריה העשויים של פרקטיקה חינוכית זו:

- חינוך לערכים הומניסטיים המושתת על **עקרונות המוסר והצדק**.
- חינוך לחיים בחברה בכלל וב**חברה דמוקרטית** בפרט, אגב הדגשת האחריות האישית של הפרט לכלל.
- מתן מקום למתחנך להביא את עצמו לידי ביטוי ולפתח את אישיותו בכלל ובפרט במאפיינים אלו: **מנהיגות, אחריות, יוזמה, יצירתיות, סקרנות, כנות, ביקורת עצמית וחשיבה ביקורתית**.
- הזדמנויות רבות ל**למידה משמעותית** וחוויתית, המטביעה חותם בתלמידים.
- **קשר משמעותי** בין מתחנכים למחנכים.
- אקלים בית ספרי מיטיב ופורה, היוצר **אווירה של בית** מטפח.

בתוך המערך הבית ספרי מהווה הטיול אירוע שיא המאפשר להפעיל פרקטיקה זו באופן מיטבי. השילוב של השימוש בה עם החוויה של היציאה לטבע, עם האתגר הפיזי ועם החיבור לידיעת ואהבת הארץ מייצר עבור המחנכים הזדמנות למהלך חינוכי רחב במטרותיו ועמוק ביכולותיו.

17 חוק חינוך ממלכתי תשי"ג, 1953 [תיקון: תשכ"ט, תשל"ג, תשמ"מ, תשס"ו]

סיכום ומבט להמשך

המהלך הנחוש והעקבי שמוביל אגף השל"ח בפיתוח מערך המש"צים ובהפיכת הטילול למסע משמעותי בהובלתם הוא מהלך פורץ דרך במערכת החינוך של היום והוא נשען על שורשים היסטוריים שנזנחו עם השנים.

במידה ומהלך זה יתרחב יש בכוחם של הטילולים והמסעות לשמש כציר מרכזי של החינוך החברתי בבית הספר. תהליכי ההכנה הממושכים והמדוקדקים, הביצוע עצמו, הסיכום והצגת התוצרים, כל אלו מייצרים פלטפורמה חינוכית רבת עוצמה הנמשכת על פני משך זמן משמעותי בשנת הלימודים והמכילה אפשרויות לעשייה מרובה ולאחריות גדולה של תלמידים על תהליכים משמעותיים. השתתפות בחוויה עוצמתית מסוג זה של מסוגלות, של למידה, ושל התפתחות אישית במרחב חברתי, עשויה להיות מעצבת בחייו של התלמיד.

המהלך החינוכי הגדול הזה אינו יכול להישאר בחצר של מורי השל"ח בלבד. מחנכי הכיתות אשר יקחו חלק דומיננטי במהלך הזה יזכו להזדמנות לחנוך את תלמידיהם בחוויה המעצבת הזו ולשמש עבורם "דמות כבירה" בשפתו של בובר, או מודל לחיקוי ודמות משמעותית בשפתנו אנו. אבל לא רק הרתמות נדרשת מהמחנכים אלא גם עבודה פנימית. תהליך העברת האחריות ממורים לתלמידים אינו פשוט והוא דורש תודעה תפיסית הסותרת לעתים רבות את זו הקיימת. הוא דורש מודעות ועבודה יומיומית, לעיתים סזיפית, של רתימת התלמידים, של יצירת מוטיבציה פנימית ושל הכוונה וחניכה. הוא דורש הוויה מורכבת, דואלית, החותרת מצד אחד לנוכחות חינוכית משפיעה ומצד שני להשארת מרכז הבמה לתלמידים. זוהי נוכחות שאין בה מקום לאגו ולמופע היחיד של המחנך ושאת תמציתה ניתן להגדיר - להיות שם. ובצמצום.

הוא דורש אומץ לב חינוכי לצעוד ברגל בוטחת במסע שהמבט בו הוא אסטרטגי ולא טקטי. מבט ששואף להצלחה ולביצוע מיטבי אך לא בהכרח לזה המושלם, שמבין שהתפתחות נובעת מהתנסות ומלמידה מטעויות ושיאנו רואה בכישלון איום אלא מנוף ללמידה ולהתפתחות.

הוא דורש עמדה המסוגלת להציב בפני המתחנכים מגדלורים מסמני כיוון וגבולות גזרה ערכיים נוהליים ובטחוניים, ובד בבד להותיר בידיהם מרחבים נרחבים ליוזמה לאחריות ולביצוע הדברים בדרכם שלהם.

כאשר מתבססת גישה חינוכית המושתתת על העברת האחריות, על רצון לתת הזדמנות ולהיות שם כדי לחנוך, על יכולת לתת לכל מתחנך את התחושה שרואים אותו, שהוא חשוב ושרוצים בכנות בטובתו ארוכת הטווח, שסומכים עליו ושחונכים אותו במסע ההתפתחות שלו, לומדים המתחנכים ל"העמיס את האחריות על שכמם" ונוצר תהליך חינוכי מפרה ומרתק.

בעברי, גם כמפקד הפנימייה הצבאית לפיקוד, גם כמנהל בית ספר וגם כמקים מכון 'מש"א' משותף (מתחנכים שותפי אחריות) חוויתי את הקושי הקיים ביצירת ובביסוס תהליכים חינוכיים כאלו מצד אחד אבל גם את התועלת המופלאה שבהנהגתם. לא צריך להמתין למכינה, לשנת שרות, או לשרות הצבאי

כדי לממש תהליכים אלו. כפי שהם קורים בגילאי הנעורים בחינוך הבלתי פורמלי - בתנועות הנוער, בארגוני הנוער ובפעילות המד"צים, וכפי שהם קורים באופן מעורר השראה בחינוך הפורמלי במסגרת המש"צים בשל"ח, הם יכולים לקרות גם בקרב כלל תלמידי בית הספר, והטיול כמסע משמעותי הוא מנוף מרכזי, רב הזדמנויות ועוצמה למימוש מטרה חשובה זו.

ביבליוגרפיה

- אדן, שבח (1950), **העדה המחנכת**, תל אביב: טברסקי.
- אדן, שבח, "חברות הילדים הראשונות בישראל ומקורות יניקתן", **דעת**, מכללת הרצוג.
- אלמוג, עוז (1998), **הצבר - דיוקן**, תל אביב: עם עובד.
- א.ס. ניל. סאמרהיל. 1883. תרגום רפאל אלגד. הוצאת צ'צ'יק ת"א
- בובר, מרטין, "על חינוך האופי", **עם ועולם**.
- גילן, יהודית (1972), **חברת ילדים לומדת**, רמת גן: מסדה.
- גרטל, גיל, **דרך הטבע**.
- גרטל, גיל, **עין משוטטים**.
- דרור, יובל, "חלוצי הוראה"
- דרור, יובל (2002), **תולדות החינוך הקיבוצי: מהלכה למעשה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- הלפרין, שרה (1976), **ד"ר א. בירם ובית הספר הריאלי**, ירושלים: ראובן.
- הרפז, יורם (2009), "המודל השלישי", בתוך: **הלכה ומעשה בכינון לימודים**, 20, עמ' 177-202.
- חוק חינוך ממלכתי תשי"ג, 1953 [תיקון: תשכ"ט, תשל"ג, תשמ"מ, תש"ס].
- כהנא, ראובן (2007), **נעורים והקוד הבלתי פורמלי**, ירושלים: מוסד ביאליק.
- נאמן, יעל (2011), **היינו העתיד**, תל אביב: אחוזת בית.
- אצל סילברמן ... מתוך זקס שמעון וכהנא יהודה "קורצ'אק זכרונות והגיגים"
- רון פולני, יהודה (1964), **חברת הילדים בישראל - מהי איחוד הקבוצות והקיבוצים**, דפוס תל יוסף.
- תמר, רפפורט ואהוביה, כהנא (עורכים) (2012), **הסדר החברתי והקוד הבלתי פורמלי**, תל אביב: רסלינג.
- "תפיסת תפקיד מנהל בית ספר במדינת ישראל", מכון אבני ראשה.

"ונשמרתם מאד לנפשותיכם"

// אברהם ליפשיץ¹ //

באסון שאירע בנחל צפית ביום 26 באפריל 2018, נספו תשע נערות ונער אחד, חניכי המכינה הקדם-צבאית בני ציון משלוחת תל אביב והמועמדים ללימודים במכינה. הנערים והנערות אשר יצאו לטיול גיבוש שנערך בנחל צפית נקלעו לשיטפון פתאומי, בעיצומו של פרק גשם חריג בעוצמתו לעונה זאת של השנה. מאמר זה קורא לכולנו העוסקים בחינוך תלמידים והובלתם בשנות לימודיהם במוסדות החינוך השונים והצעדתם בקבוצו בשבילי הארץ לחשיבה בנושאי הבטיחות כערך נעלה לכל פעילות, גם בחלוק הזמן מרגע היוודע על אסון המכינה בנחל צפית.

בחזון החמ"ד¹ (חינוך ממלכתי דתי), נכתב כי "בתי החינוך של החמ"ד מעודדים טיפוח זהות אישית ציונית-דתית". אין ספק כי טיפוח הזהות, והחינוך להכרת הארץ באמצעות טיולים ומסעות הם תהליכים עמוקים להקניית מסכת ערכים חברתיים-אזרחיים-לאומיים וזאת 'דרך הרגליים' באמצעות צעידה ושהייה מרובה בנופי הארץ ושביליה. כאברהם אבינו בשעתו ההולך ונוסע הנגבה. גם אנו נוסעים, מטיילים ולומדים את הארץ דרך נופיה ויופיה. לצד חשיבות הערך החינוכי שבטיול, חשוב לעמוד על כל היבטי הבטיחות הנדרשים לקיומו.

אנו מבקשים להפנות את המבט למה שאסור שיסור מנגד עינינו - מורים, תלמידים וכל העוסקים במלאכת הקודש של הטיולים והמסעות ברחבי ארצינו.

עוצר אימונים

בעקבות האסון בנחל צפית, כתב מנכ"ל משרד החינוך אגרת מרגשת ומדויקת לכל אנשי החינוך. הוא פתח בפסוק מירמיהו, והוסיף:

"כשכתב הנביא ירמיהו את קינת איכה, בכה על 'בני ציון היקרים, המסלאים בַּפֶּז'. ואכן, חניכי מכינת 'בני ציון', כמו גם צוות המכינה, הם באמת מסולאים בַּפֶּז. המעולים שבבנינו ובנותינו. בני נוער אכפתיים, מעורבים, אידיאליסטיים. כמה כבד האסון. טבעם של אירועים מסדר גודל שכזה, להוביל לתהליך בחינה מעמיק ויסודי של הנושא בכללותו, במטרה לחסום את הפרצות ולעשות כל שלאל ידינו שלא יישנו. כך נכון וראוי, וכך גם נעשה. עם זאת, נעשה את זה מתוך הכרה עמוקה בחשיבות הרבה והעליונה שאנו מייחסים לערכי ידיעת הארץ, אהבת הארץ והגיבוש החברתי, הבאים לידי ביטויים המלא באמצעות הטיולים".

1 ד"ר אברהם ליפשיץ הוא ראש המינהל לחינוך ממלכתי דתי

התלמידים המגיעים ללמוד במכינות במדינת ישראל, הם מיטב הנוער. חבורה רצינית וערכית, המבקשת להעמיק בעולם הערכי והרוחני, לחזק את הקשר לציונות, ולהגיע לשירות חדורי שליחות.

האסון הנורא שאירע בנחל צפית מחייב אותנו לעצור ולהתבונן. ראוי ונכון שכל מנהיגי החינוך, אנשי הפיקוח והמנהלים, המחנכים והמורים במקצועות השונים, יעצרו את סדר היום הרגיל וישאלו את עצמם בשיחות עם התלמידים: מה אנחנו צריכים לבדוק במסגרות שלנו, כדי לצפות פני עתיד שעלול לקרות בכל הקשור לבטיחות ושמירת חיינו.

בצבא, כשקורה אסון בסדר גודל שכזה, מכריז בדרך כלל הרמטכ"ל על 'עצירת כל האימונים בצה"ל'. על נושא תאונות באימונים, אחריותו ודמות המפקד המוביל כל פעילות בצה"ל אמר יצחק רבין ז"ל ראש הממשלה בנאום טקס סיום מחזור של בית הספר לפיקוד ומטה של צה"ל, 1992²:

"אני יודע שבתנאים שבהם פועל צה"ל עלולות לקרות גם תאונות. אני יודע שצה"ל עושה כל מאמץ למנוע תאונות ונפגעים. רק מי ששירת כמוני, בשנות החמישים והשישים, יודע להעריך עד כמה השיפור גדול. אני ער למעשים הגדולים למניעת תאונות בצה"ל ואומר לכם: אין די בכך. אל תאמרו: אי-אפשר היה למנוע. אל תאמרו: זו הייתה גזירת גורל. אין זה כך. הרבה מאוד, כמעט הכול, תלוי בכם. אליכם התכוון ראש-הממשלה הראשון, דוד בן-גוריון, כאשר אמר: "תדע כל אם עברייני שמסרה את גורל בנה לידי המפקדים הראויים לכך". אתם הראויים. אתם האחראים.

אנחנו תובעים מכם מקצועיות. מפקד, בכל דרגה, חייב להיות בעל המקצוע הטוב ביותר ביחידתו. אין פשרות בעניין הזה. מפקד שאיננו מקצועי דיו מאבד את סמכותו מהרגע הראשון. חייליו מבחינים בכל מיד, ואפילו אם אינם אומרים לו, הם לא ילכו אחריו לשום מקום. להיות חייל מקצועי לקראת שנות האלפיים פירושו, מבחינתכם, ללמוד ללא הרף, להתעדכן, לדעת הכל, להטמיע את החומר, להתאמן, לתרגל, לא להרפות. אנחנו תובעים מכם יוזמה ותושייה. מפקד בצה"ל אינו יכול לחכות שאחרים יעשו עבורו את המלאכה, שאחרים יבואו עם הרעיונות הנכונים. מפקד בצה"ל חייב להתסיס את מוחו ללא הרף, לחפש פתרונות, להציע רעיונות, לפעול ולהפעיל כדי להיות ראשון - ואם אפשר גם מקורי - בכל תחום פעילות. בשנות האלפיים חייב צה"ל במפקדים וקציני מטה שמוחם פורה. אני מכיר אתכם ושכמותכם: אתם כאלה. אנחנו תובעים מכם שכל ישר. צה"ל בנוי על פקודות ונהלים. אי-אפשר אחרת. אבל גם במסגרת הפקודות והנהלים יש מקום להפעיל את השכל הישר לנוכח הנסיבות המשתנות. מפקד טוב הוא זה שרואה את הדברים נכוחה, מנתח את המצב בצורה הנכונה ביותר ומוצא את הפיתרון הטוב והפשוט ביותר. אנחנו תובעים בכם להיות בני אדם. קל מאוד להשתכר משררה וכוח. הבנים והבנות שלנו, החיילים שלכם, הם כחומר ביד היוצר - ואתם היוצרים. חובתכם כמפקדים למצות את המקסימום מחייליכם, לאמן ולתרגל אותם כדי שיהיו החיילים הטובים ביותר, להוציא מהם ליטרים של זיעה ואף לא טיפה אחת של דם."

2 ראה נאום טקס סיום מחזור של בית הספר לפיקוד ומטה של צה"ל, 1992 (יצחק רבין)

על אחריות מקובל לומר:

א. אחריות לוקחים ולא נותנים.

ב. מאת האחוזים של האחריות אינם מתחלקים בין המנהיגים וצוותי הניהול, בין מנהל הפרויקט לסגני המנהלים. לכל אחד יש מאה אחוזים של אחריות על כל נושא המשותף לחברי הצוות.

ג. אחריות איננה אשמה.

אולי נכון יהיה לומר שכל אחד מאתנו צריך לבדוק את עצמו, ואת החשיבה המשותפת עם תלמידיו, כיצד לעשות כל שניתן כדי להימנע מסכנות ולשמור על חיי אדם.

יש לאמץ את האמרה: "אם יש ספק- אז אין ספק!"³. זאת כביכול לא אמירה מקצועית, אך זו בהחלט אמירה שיש לה מן המוסר ומן הרגישות ועצירה לחשיבה, כי כאשר אינך בטוח בכל הקשור לבריאות וחיי אדם בסכנה, עצור לחשיבה מחודשת, כך שתוביל בבטחה ותגיע בשלום ליעדיך.

בדיני נפשות מקשיבים לקטן

'בשנים האחרונות, בכל חופשת קיץ, מאבדת מערכת החינוך כיתה! בכיתה לומדים שלושים תלמידים'. כך פתח מנכ"ל משרד החינוך את ישיבת ההנהלה שעסקה בתאונות ובאסונות של חופשת הקיץ.

פעמים שהידיעה על סכנות אפשריות אינה מספיקה כדי ליצור שינוי תודעתי עמוק, בהעברת האחריות לתלמיד ובהפנמת הערך של שמירה על החיים. השגרה שוחקת, והודעות באמצעי התקשורת על מקרים של תאונת דרכים, או אסונות בטיול, במים וכדומה, אינן 'חזקות' דיין כדי להעביר אותנו מהמחשבה של 'לי זה לא יקרה'.

המקרה הנורא שקרה באסון המכינה בנחל צפית, בצער ובכאב גדול, מחייב אותנו שזה יהיה אחרת.

דומה שהטרגדיה הגדולה של עשרה נערים ונערות שנספו במהלך טיול, ולא עמדו מול השיטפון האימתני, השאירה משקע בנפש כולנו, ואין אף תלמיד או תלמידה שנשארו אדישים לאסון כזה. דווקא משום כך, זה הזמן לעצור לחשיבה משותפת עם התלמידים, ללמוד את הסכנות הקיימות במקומות שונים ואת המחויבות הגדולה והאישית של כל אחד לחייו.

יש מקורות רבים בחז"ל ובהלכה בנושא החובה של האדם לזהירות יתירה מכל סכנה אפשרית. בתורה יש לא מעט ציוויים, שמבלי ללמוד אותם לעומקם (ולמרות שחלקם נמצאים בהקשרים אחרים בתוכן הפסוקים), בוודאי נותנים כיוון, השראה ומקום שאליו יש לשאוף ולחנך: 'לא תרצח' (שמות כ', יב); 'ונשמרתם מאוד לנפשותיכם' (דברים ד', טו); 'הישמר לך ושמור נפשך' (דברים ד', ט); 'לא תשים דמים' (דברים כ"ב, ח); 'וחי בהם' (ויקרא י"ח ה); 'אך את דמכם לנפשותיכם אדרוש' (בראשית, ט', ה); 'לא תעמוד על דם רעך' (ויקרא י"ט טז); 'לפני עיוור לא תיתן מכשול' (ויקרא י"ט, יד).

3 מותוך אתר ויקימליון בו נכתב בנושא: "בחיל האוויר הישראלי, האמרה נהוגה לגבי שאלות הנוגעות בבטיחות טיסה: אם יש לטייס ספק אם פעולה מסוימת מותרת או אסורה, אז אין ספק: היא אסורה".

את המצווה של 'וחי בהם', המכוונת ומאירה את ערך החיים, ניתן לראות באופן אחר במשנה המפורסמת בסנהדרין (פרק ד, משנה ה):

דיני ממונות אדם נותן ממון ומתכפר לו; דיני נפשות דמו ודם זרעיותיו תלוין בו עד סוף העולם. שכן מצינו בקין שהרג את אחיו, שנאמר 'דמי אחיך צועקים'. אינו אומר דם אחיך אלא דמי אחיך, דמו ודם זרעיותיו. דבר אחר: 'דמי אחיך', שהיה דמו מושלך על העצים ועל האבנים.

לפיכך נברא אדם יחידי, ללמדך שכל המאבד נפש אחת מישראל, מעלה עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא; וכל המקיים נפש אחת מישראל, מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא... לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר 'בשבילי נברא העולם'.

החינוך והמחויבות הבסיסית לערך חיי אדם, והזהירות היתירה מלהיכנס לכל סכנה, מחייבים את כולנו. כך כתב הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק יא):

'הרבה דברים אסרו חכמים מפני שיש בהם סכנת נפשות, וכל העובר עליהן ואומר הריני מסכן בעצמי ומה לאחרים עלי בכך, או איני מקפיד בכך, מכין אותו מכת מרדות'.

אולי נכון להציע הרהור נוסף וקריאה למחשבה.

כל מערכת ארגונית מתנהלת בדרך היררכית. דבר זה בולט באופן מיוחד בצבא: עובדים לפי פקודות, יש מפקד ויש חייל, יש קצין ויש סמל, ודי פשוט מי כפוף למי. כך בכל ארגון: יש מנהל, ומנהלי אגפים העובדים לידו. המידע, הדרישה וההוראות מגיעים 'מלמעלה למטה'. לכאורה, כך גם במוסד חינוכי: המנהל מעביר את המידע וההנחיות ממשרד החינוך, והמורים מלמדים את התלמידים את הנדרש. מאז המקרה הקשה בנחל צפית, חשבתי שלצד החינוך לימורא רבך כמורא שמייים, והחינוך החשוב לסמכות ההורה והמורה, נכון שהאוירה החינוכית בבית החינוך תהיה כזו שמאפשרת לתלמיד לא לקבל את כל שנאמר כמובן מאליו. אם הוא רוצה לבקר, להציע אלטרנטיבה למה ששמע מהמנהל, וחושב שהוא לא מסכים עם מה ששמע והתבקש ממנו - צריך לאפשר לתלמיד לומר את כל מה שהוא חושב, בצורה ה'חזקה' ביותר (כמובן בצורה מכובדת ובדרך ארץ). נכון שהמחנך והמנהל לא רק 'ייתנו לזה מקום' ויגלו אמפתיה לדעות שונות, אלא גם יבדקו היטב אם נכון להקשיב לקולות ששמעו, בעיקר כשמודבר בערך חיי אדם.

כך למדנו בתורה הקדושה שלנו. במפגש הראשון של הקב"ה עם האדם, הוא שואל אותו 'איכה?': 'וַיִּקְרָא ה' אֶלְקִים אֶל הָאָדָם, וַיֹּאמֶר לוֹ אֵיכָה' (בראשית ג', ט). התורה מספרת לנו כיצד אברהם אבינו 'מתלונן' וכביכול לא מקבל את דינו של הקב"ה בסדום, ומביאה את בקשתו של אברהם: 'הֲאֵף תִּסְפָּה צָדִיק עִם רָשָׁע. כִּד אֲנִי יֵשׁ חֲמִשִּׁים צָדִיקִים בְּתוֹךְ הָעִיר הָאֵף תִּסְפָּה וְלֹא תִשָּׂא לְמָקוֹם לְמַעַן חֲמִשִּׁים הַצָּדִיקִים אֲשֶׁר בְּקִרְבָּהּ? (שם י"ח, כב-כג) גם הנביאים שאלו את הקב"ה שאלות קשות, והתנ"ך בוחר לספר לנו על כך. למשל, ירמיהו פונה אל ה': 'צִדִּיק אֲתָה ה' כִּי אָרִיב אֵלָיךְ, אֲךָ מִשְׁפָּטִים אֲדַבֵּר אוֹתָךְ. מִדֹּעַ דָּרָךְ רָשָׁעִים צִלָּהּ, שְׁלֹו כָל בְּגִדֵי בְגָד? (ירמיהו י"ב, א). אנחנו מחונכים לתת מקום לאדם להגיד את אשר על ליבו, ולהביע את דעתו גם כלפי ריבונו של עולם.

אקלים בית הספר נמדד, בן היתר, באווירה שמאפשרת ונותנת מקום לכל תלמיד להביא את עצמו ואת קולו באופן המלא ביותר. אולי זה המקום העמוק של החינוך לאחריות. אם חפצים אנו להצמיח תלמידים בעלי עמוד שדרה, תלמידים שיוצרים ולוקחים אחריות על חייהם בכל מובן, נכון לסמוך עליהם ולתת בהם אמון שהם מסוגלים לכך.

מערכת החינוך רואה ביציאה לטיולים ומסעות נדבך משמעותי בתהליך הלימודי והם מהווים חלק חשוב בתהליך עיצוב דמותו של בוגר מערכת החינוך. אך טיול אינו יציאה פתאומית, בודאי שלא במסגרת חינוכת. לטיול שלבי הכנה והתארגנות המסייעים בהערכות המקפת.

על כך נכתב (שיש, 2015): "כמו מקצועות דעת אחרים, מקנים הטיולים ערכים לימודיים, חינוכיים וחברתיים. בהיותם חווייתיים, תורמים הטיולים להיכרותו של התלמיד עם נוף סביבתו וארצו באמצעות מראה עיניים ותנועת רגליים. הודות לייחודיות זו, יש בהם תרומה שלא תסולא בפז בחיזוק תחושת שייכותו של התלמיד לחברה בה הוא גדל. כדי לעשות את הלמידה בבית הספר למשמעותית יותר, נכון יהיה להוביל תהליך היוצר חוויה מרגשת ומעצימה והרלוונטית לעולמו של התלמיד...טיולים שהתקיימה בהם פעילות הכנה לתלמידים טרם יציאה לטיול תרמו רבות לתהליכים החינוכיים ולשיפור האקלים הבית ספרי, נמנעו בהם תקלות ותאונות וצומצם היקף בעיות המשמעת. נמצא שככל שהטיול היה ממושך יותר וככל שחברת בית הספר (תלמידים, מחנכים, מורים מקצועיים, הורים ומדריכים) הייתה מעורבת יותר, כך התקיימה בו למידה חווייתית ומשמעותית יותר".

אווירת 'וחי בהם'

חז"ל לימדו אותנו ש'אחד מבני החבורה שמת, תדאג כל החבורה כולה'. אולי אחת האפשרויות להבנת דברים אלו היא המקום של לקיחת האחריות. תבדוק מה אתה יכול לעשות עם עצמך ובתחום אחריותך, כדי שלא יקרה שוב מה שקרה. אני מבקש להציע לכל מוסד חינוכי לקיים דיון של בדיקה נוספת על שמירת ערך חיי האדם, הן בחדר מורים והן בחשיבה עם תלמידים. צוותי הפיקוח במחוז יאספו זאת, ונסה לחלץ תובנות שיסייעו לכולנו לקיים את 'וחי בהם'. האווירה הנכונה בתוך המוסד החינוכי היא של 'בית חינוך כמשפחה': סמכותית מחד, ומאפשרת מקום לכל השמעת דעה מאידך. חשיבה עמוקה על כך תסייע לחינוך נכון וטוב.

לפני שנחתום, נדרוש גם אנו את סמיכות הפרשיות של 'אחרי מות קדושים אמר', ונביא סיפורים על שניים מקרבנות האסון.

א. כשקיימנו מעגל שיתוף עם בנות כיתתה של אלה אור ז"ל, בחמ"ד אמי"ת מעלה אדומים, אמרה אחת הבנות: 'הגעתי לבית האבלים של אלה, ויצאתי מחוזקת מאד'. ואמנם, בניחום משפחת אור פגשנו משפחת מדהימה, מלאת אמונה ותעצומות נפש (עד כמה אנחנו צריכים להמשיך לחזק את הקשר בין המשולש הורה-מורה-תלמיד, ולהפנים את המקום המשמעותי של הבית בחינוך הילדים).

ב. שיתף אותי חבר שניחם בבית משפחת אלפי, שבנם צור ז"ל שימש כ'סולם חי' להעברת שישה חברים מהנחל למקום גבוה יותר, ובכך הציל את חבריו. הוא עצמו נסחף בזרם הנחל, כוחו לא עמד לו. איזה כוחות, איזו מסירות נפש (כפשוטו) של בחור צעיר להצלת חבר, רע ואח.

סיכום

כמוקדים מרכזיים שהינם לקח מאסון צפית ניתן להוסיף את הנקודות הבאות:

1. **מקצוענות, הערכות וארגון של מובילי הטיול ובעלי התפקידים המעורבים בטיול** - נדרש פרסום לקחי אסון המכינה בנחל צפית עבור מנהלים, רכזי טיול אחראי טיול וצוות חינוכי בבתי הספר. הלקחים צריכים לחדד ולרענן נקודות לתשומת לב הצוות החינוכי והמלצת ליישום בטיולים. נדרש בהכשרות השונות להדגיש רמת מוכנות של צוות חינוכי ותלמידים/ חניכים לקראת הטיול המתוכנן וביצוע שיעורי הכנה ליציאה לשדה. הכנות מדוקדקות והערכות מתאימה נוטעים ויוצקים ביטחון עצמי בקרב הצוות החינוכי בעת ההכנות והיציאה לטיול בדגש של השענות על ההנחיות הכתובות, הוראות לשכת תיאום וחדר מצב, והכשרתם המתמדת של בעלי תפקידים המובילים טיולים ומסעות. לרשות הצוותים החינוכיים של מוסדות החינוך בישראל עומד מערך הבטיחות בטיולי מערכת החינוך הנשען על מקורות מידע מהימנים, מצה"ל ומן המשטרה, חיזוי מזג אוויר, אנשי מקצוע בתחום הפדגוגיה, הביטחון והבטיחות. מערכת תיאום הטיולים מספקת מידע לכל אחראי טיול, אודות ניהול הסיכונים בטיול ואירועי בטיחות בטיולים שהיו במסלול המיועד.

2. **תקשורת בין בעלי התפקידים** - לדיבור, לשיח המקדים לטיול ובמהלכו, לשיתוף של כל המעורבים בטיול יש חשיבות רבה בהצלחת הטיול והגעתו חזרה בשלום. כל איש חינוך המוביל תלמידים בשדות החינוך ובשבילי ארץ צריך לשאול עצמו בכנות, במסגרת עליו הוא אחראי או מוביל, האם יש משהו בנושא הבטיחות בטיולים, שאינו בדוק וברור טרם היציאה לטיול, שישאל עצמו שאלות ואף יבחן עצמו בעזרת חבריו לצוות החינוכי. כל מוביל ואחראי טיול צריך שיהיה מישהו מעליו או מצדדיו שיבדוק אותו בכל הקשור ליציאה לטיול, שיתחקר אותו, שיאשר לו הפעילות או ישאל שאלות, על אף שאינו מצוי בשטח הטיול ואינו מצוי באווירת הטיול.

3. **ענוה וצניעות מול איתני הטבע** - 'מול אֵלֵי וְנִדְלוּ יָרְעֵד גּוֹפֵי כָּל'. אין לזלזל בעוצמת הטבע הענוה והאחריות הנדרשת מן האדם מול איתני הטבע. זאת למדנו היטב מן האסון של חניכי המכינה בנחל צפית.

אסיים מאמר זה העוסק בחינוך לערכי הכרת הארץ ואהבתה, בציווי "הַעֲדֵתִי בָכֶם הַיּוֹם, אֶת-הַשָּׂמִים וְאֶת-הָאָרֶץ--הַחַיִּים וְהַפְּסוֹת נִתְּתִי לְפָנֶיךָ, הַבְּרָכָה וְהַקְּלָלָה; וּבְחִרְתָּ, בְּחַיִּים--לְמַעַן תַּחֲיֶה, אֶתָּה וְיִרְעָךָ." (דברים ל' י"ט) ונמשיך לחנך ולהתחנך לאהבת הארץ. נטייל בנופיה ובנחליה, לצד הקפדה על הכללים וההנחיות.

מקורות:

אתר חמ"ד - משרד החינוך - http://edu.gov.il/sites/Hemed/Milestone/hazon_hemed/Pages/hazon.aspx

אתר ויקיטקסט- נאום טקס סיום מחזור של בית הספר לפיקוד ומטה של צה"ל, 1992 (יצחק רבין)

אתר ויקימליון בנושא: אם יש ספק- אז אין ספק!

שיש א' (2015) בתוך: י', דרור וא', שיש (עורכים) מטיול שנתי - למסע משמעותי, הטיול ככלי חינוכי 4, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 19-20

אור יהודה - מכור היתוך לסיר בישול, רב תרבותיות קולינרית

// ניסים חמוי ואורן תמם //

מבוא

בעשור הראשון לחייה של מדינת ישראל, עלו לארץ למעלה מ-800,000 עולים, מתוכם כ-200,000 ממדינות צפון אפריקה. בין השנים 1948-1951, תקופה המכונה "תקופת העלייה ההמונית", עלו ארצה כשבעה אחוזים מסך כל היהודים בעולם - כ-700,000 נפש. ב-20 חודשי חייה הראשונים של המדינה, הגיעו אליה כ-35,000 נפש בממוצע בכל חודש. זהו זרם מהגרים חריג בהיקפו בכל קנה מידה בהשוואה למדינות אחרות בעולם, ובפרט לנוכח העובדה כי האוכלוסייה בארץ, שעליה הוטל נטל הקליטה, הייתה דלה ומועטה, וכן לנוכח העבודה כי בשנתיים הראשונות לקליטת העלייה הגדולה, נלחמה המדינה בצבאות ערב שהקיפוה ושנעזרו במדינות שכנות כדי למנוע את התבססותה.

תרומתם של העולים לבניית תשתיות המדינה הייתה רבה. העולים תרמו בתחומי השכלה, ביטחון, חוסן לאומי, רוח הציונות, ועם השנים גם לכלכלת המדינה. עם זאת, ללא ספק, נעשו בתקופה זה טעויות בקליטת העולים ובהכוונתם.

בחיבורנו זה, אנו מבקשים להציג סיור ביישוב אחד כדוגמה למתודה של לימוד נושא והתבוננות פעילה במהלך סיור קצר. ההצעה ליישם (יום שדה משימתי) באור יהודה מציגה דרך להתבוננות (מלשון להביט ולהבין) במרחב הפתוח ובנוף העירוני. במהלך הסיור, ננסה להאיר נקודות בהבניה ההיסטורית שיצרה את המקום ובהשפעתה, בממדים שונים, על נופאדם באור יהודה. אנו מבקשים להציג את ההישגים והכישלונות של העיר כפי שהם משתקפים בנוף ולאפשר למטיילים לנקוט עמדה ביחס להם באמצעות דיון דילמה.

אנו מזמינים את הקוראים להאיר ולהעיר לכותבים על המתודה ועל האפשרויות הגלומות בה.

תקציר היסטורי

ערב פרוץ מלחמת העצמאות, חיו בארץ ישראל 645,000 יהודים, שהיוו שליש מאוכלוסייתה. 165,000 נפש (כ-25 אחוזים) חיו ביישובים כפריים, קרי: קיבוצים, מושבים ומושבות; 413,000 נפש (כ-64 אחוזים) חיו בערים הגדולות; ו-66,300 נפש (כ-11 אחוזים) חיו ביישובים קטנים עירוניים למחצה.³

- 1 ד"ר נסים חמוי הוא מורה לשל"ח וידיעת הארץ במחוז מרכז וחוקר מאגיה יהודית מודרנית. גדל והתחנך באור יהודה.
- 2 ד"ר אורן תמם הוא מורה לשל"ח וידיעת הארץ במחוז מרכז וחוקר קליטת עולים ויישובם במהלך העשור הראשון להקמת המדינה. גדל והתחנך בראשון לציון.
- 3 א', בין (1982), עלייה והתיישבות במדינת ישראל. ירושלים: עם עובד, עמ': 21-23, 25, 39-40. (להלן: בין, 1982, עלייה והתיישבות)

מדינת ישראל הוקמה ב-14 במאי 1948. אחת המטרות העיקריות בהקמת מדינה יהודית הייתה לאפשר לכל יהודי באשר הוא לעלות לארץ ולהתיישב בה. לשם כך, נחקק בכנסת חוק השבות בחמישה ביולי 1950. עיקרי החוק הם: "1. כל יהודי זכאי לעלות ארצה. 2. א. העלייה תהיה על פי אשרת עולה. ב. אשרת עולה תינתן לכל יהודי שהביע רצונו להשתקע בישראל".⁴ לא זו בלבד שמדינת ישראל אפשרה לכל יהודי להגיע לארץ, אלא שאף פתחה בסדרת מבצעים יזומים להבאת קהילות שלמות לארץ, בסיוע ישיר ועקיף של המדינה. הציבור הישראלי הגיב לגלי העלייה ההמונית בלבטים קשים בשל חשש מאי יכולתה של המדינה לקלוט כמויות רבות מאוד של מהגרים בבת אחת - הן מבחינת האפשרות לספק לעולים תנאי קליטה ראויים, הן מבחינת היכולת הכלכלית של המשק לקלוט את העולים.⁵

במהלך העשור הראשון של מדינת ישראל, התחולל מאבק בין שתי גישות מנוגדות בנוגע למדיניות ההגירה אל המדינה: גישה אחת טענה לעלייה חופשית לכל יהודי באשר הוא. הגישה השנייה טענה לעלייה בררנית ולקביעת מדדים חברתיים וכלכליים לעלייה (כפי שנעשה בתקופת המנדט הבריטי), בהתאם לצורכי פיתוחה של המדינה. אחת הבעיות המשמעותיות בעניין העלייה הייתה העובדה כי לא היה אפשר לצפות מראש את ממדי העלייה ואת היקפה. למדינת ישראל לא הייתה כל שליטה על זרם העולים בגלי העלייה הראשונים, וכל ההתארגנות לקליטתם התבססה על השערות בלבד.⁶ עובדה זו הקשתה את ההיערכות המוקדמת.

אומנם ההגירה לאוסטרליה או לארצות הברית הייתה גדולה ורחבה הרבה יותר, אך נחשול העולים לארץ היה חריג בהיקפו ביחס לאוכלוסייה הקיימת במדינה: בתקופה קצרה הוכפלה האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל. מדינת ישראל התמודדה עם קליטתם של מאות אלפי יהודים בד בבד עם יצירת המדינה עצמה: הקמת מוסדותיה ומנגנוניה השונים, על כל המשתמע מכך, הבניית כלכלה, חברה, חינוך, צבא ומערכות נוספות והתמודדות עם קשיים רבים: מלחמה התנהלה בחלקיה השונים, בעיות כלכליות של משק בתחילת דרכו, בעיות תשתית ועוד.⁷ הקושי העיקרי שעמד בפני הממסד היה חוסר יכולת לספק מקומות דיור לזרם המהגרים, שלא פסק לאורך תקופה ארוכה.⁸

בשנים הראשונות, היו העולים למעשה "כחומר ביד המפזר".⁹ מנהיגי המדינה, באמצעות אנשי מחלקת הקליטה וההתיישבות, חיפשו פתרונות הולמים לשיכונם של העולים וליישובם. בתחילה, יושבו העולים במקומות מגורים שהתפנו מיושביהם הערבים בערים הגדולות ובערים שנכבשו במלחמת העצמאות:

4 מתוך אתר הכנסת: http://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns1_return.pdf.

5 ד', עופר (1995), "הגירה ועלייה: היבטים חדשים של מדיניות יהודית", **קתדרה**, 75, עמ': 142-144, 151-152. (להלן: עופר, 1995, "הגירה ועלייה").

6 ד', הכהן (1991), "התכנית לקליטה ישירה של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה", **עיונים בתקומת ישראל**, עמ' 360. (להלן: הכהן, 1991, "התכנית לקליטה").

7 עופר, 1995, "הגירה ועלייה", עמ': 150-151.

8 ד', פלזנשטיין וא', שחר (1986), "הגיאוגרפיה של המעברות", בתוך: נאור, מ' (עורך), **עולים ומעברות, 1948-1952**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, עמ' 88. (להלן: פלזנשטיין ושחר, 1986, "הגיאוגרפיה").

9 ע', גונן (1994), "מי מפזרין ומי אין מפזרין", מחקרים בגיאוגרפיה, י"ד, עמ' 275, 278.

יפו, ירושלים, רמלה, לוד וח'פה. יישוב העולים בבתי התושבים הערבים שעזבו שירתה כמה מטרות של מנהיגי המדינה: פיזור העולים במרחבי הארץ, מניעת שיבתם של התושבים הערבים אל מרחבים אלו, שילובם של היהודים שעלו ארצה באתוס הציוני של עבודת האדמה. לאחר שאזלו מקומות הדיור בערים השונות, החלו ליישב עולים במחנות עולים שהוקמו במחנות ששימשו בעבר את הצבא הבריטי. במקביל, החלו לבנות מעברות ליישוב העולים בקרבת הערים הגדולות.

העיר אור יהודה היא ללא כל ספק דוגמה ראויה לכך שקליטת העלייה בעשור הראשון למדינה הייתה אירוע מכונן בחברה הישראלית. השאלות הנשאלות הן האם באור יהודה באה לידי ביטוי יומיומי רב התרבותיות שמאפיינת את החברה הישראלית והאם העיר הייתה ככור היתוך או כסיר בישול ליהודים ממקומות שונים, בני עדות שונות, שהגיעו ארצה בגלי העלייה הגדולים של ראשית המדינה. אפשר, כמובן, למצוא מענה לשאלות אלו בספרים ובאתרי אינטרנט לרוב. אך אנו סבורים שרצוי לחפש את התשובה בסיור בעיר, המספק חוויה רב חושית, למידה פעילה וגילוי עצמי באמצעות משימות. אלו מאפשרים הפנמה וזיכרון.

הרהורים על הסיור העירוני

הטיולים שאני חוויתי כחניך בחוגי סיירות של החברה להגנת הטבע העצימו בי את הרצון ללמוד ועוררו ציפייה לחזור ולהתנסות בחוויה. היכולת לחוות למידה בדרך בלתי אמצעית - ללא תיווך וללא שימוש בכלים מתווכים, כגון: מחשבים, מיקרוסקופים, מקרנים ושאר פלאי הטכנולוגיה המוצעים למכביר בבתי הספר - מעוררת את הנפש, מחדדת את הלימוד החברתי-ערכי ומעשירה את הידע בדרך חווייתית. אי אפשר להבין תופעות המתרחשות בטבע או בעיר, צבעים ריחות ומראות, בלימוד בשיבה בכיתה. השהייה במרחב - בשדה או ברחבי עיר - מאפשרת כניסה למעין מעבדה משתנה, המתעדכנת ומתחדשת בכל יום. היא מאפשרת לתלמידים לחוות את הנושא הנלמד ובד בד מאפשרת לו לממש את יכולותיו ולהתמקד בתחומי עניין אישיים: היסטוריה, ארכיטקטורה, שימור מול פיתוח, תכנון עירוני, מדעי הקולינריה השונים, טעמים, ריחות ומראות, אקולוגיה ואיכות סביבה ונושאים נוספים רבים.

למה יש"מ

היש"מ מספק לתלמידים הזדמנות להתאזרחות מפעילות הכיתה וממרחב בית הספר, יציאה מבוקרת מן השגרה היומיומית, השוחקת לעיתים, אל מחוץ לכותלי בית הספר. חוויית הפעילות ביש"מ מסירה מחיצות, שוברת חשיבה תבניתית, מגבירה שיתוף פעולה בקבוצת השווים ובכיתה בהכנות לקראת היציאה לשדה ובמשימות חולייתיות המתבצעות במהלכו. העבודה בחוליות מגבירה לכידות חברתית בין חברי החוליה בפרט ובין תלמידי הכיתה בכלל. הפעילות מבליטה ומטפחת כישורי מנהיגות של תלמידים שאינם בהכרח בולטים בכיתה. היא מעצימה יכולת להתמצאות במרחב ולניווט בשטח לא מוכר באמצעות שימוש במפה ובמצפן ככלי ניווט.

היש"מ באור יהודה מתחיל בקרבת הבתים הראשונים והשדות של מעברת העולים החדשים - ששכנה בבתים נטושים. מחורבותיו של כפר, התפתחה עיר. היום, אור יהודה היא מטרופולין גדולה ומשמעותית. התפתחות העיר משקפת נושאים גיאוגרפיים, דמוגרפיים, היסטוריים, אקולוגיים ועוד. הסיור בה מאפשר התבוננות בהתרחשויות ובתופעות שהתרחשו בעברה של המדינה והמשתקפות בנוף העיר היום. הסיור ממחיש תהליכים שהתרחשו ומעצים את חוויית הלומד.

היש"מ מעניק לתלמיד כלים להתבוננות בנוף עירוני ולהבנת התהליכים שהתרחשו בו. המפגש הישיר עם תושבי העיר ועם מראותיה יאפשר לתלמידים לשבור תפיסות ודעות קדומות, להבין את סיפורם של המהגרים שבחרו לעלות ארצה ולהיות חלק בלתי נפרד מהפסיפס האנושי והעדתי המאפיין את מדינת ישראל.

הסיור במוזיאון והמיצג האודיו-ויזואלי בו ישלימו פרטים שיצטרפו לכדי הבנת התצרך האנושי של עליית יהודי עיראק. תמונות, הקלטות, סרטונים, מצגות, מוצגים ועוד יסייעו לתלמידים בהבנת ההיסטוריה, ההווה והתרבות של יהדות בבל בעיראק ובהבנת ההווה העדתי-קהילתי שנוצר עם עלייתם ארצה. אלה ישמשו רקע לדיון שהתלמידים יקיימו במעגל של"ח (שיעור לחיים) בשלב הסיכום והעיבוד של היש"מ.

המפגש עם האוכלוסייה המקומית, הסיור במוזיאון וההיחשפות של התלמידים למאכלים בטעמים לא מוכרים ושונים - כל אלה ייצרו חוויה וחיבור לנושא, ואלה יתרמו לתהליך לאימוץ הנרטיב (סיפר) של תקופת העשור הראשון למדינת ישראל. כמו כן, התלמידים ייחשפו לתהליכים העוצמתיים שהתחוללו במדינה בעשור זה ויעמדו על השפעתם עד ימינו אנו.

יש"ח מפגש תרבויות בארץ ישראל

אור יהודה - מכור היתוך לסיר בישול, רב תרבותיות קולינרית

הקדמה

בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, עיצב דוד בן גוריון את חזון כור ההיתוך במטרה לבנות חברה חדשה ולעצב את דמותו של הישראלי החדש. בן גוריון התכוון למחוק את ההבדלים שבין העולים שהגיעו (הבדלי שפה, לבוש, שמות וכו') וליצור תרבות ארץ ישראלית אחת. בעשורים האחרונים, התמסס חזון זה ואת מקומו תפס רעיון חדש: רב תרבותיות. רעיון הרב תרבותיות נותן מקום למסורות ולמנהגים של העדות השונות שהגיעו לארץ ומאפשר שמירה על שורשים עדתיים. ייחודה של התפיסה הרב תרבותית היא ביעד השונה שהיא מציבה: ויתור על החלום ליצירת חברה חדשה ואחידה והכרה בכך שחברת מהגרים בנויה מפסיפס תרבותי. בתפיסה הרב תרבותית, הקבוצות השונות שומרות על זהותן, על האתניות שלהן, על מנהגיהן, על אמונות, על שפה ועל מיתוסים המייחדים אותן, ועם זאת הן מאוחדות בנאמנותן הלאומית.

בימים אלו, מסכי הטלוויזיה מציגים מגוון תוכניות בישול, וטבחים (שפים) היו למובילי תרבות. התרבות הקולינרית תופסת מקום מרכזי בחברה, וגם בה באה לידי ביטוי התפיסה הרב תרבותית. באור יהודה התפתחה רב תרבותיות קולינרית משובבת בטן. ביום הסיר בעיר, נכיר את תולדותיה של התרבות הקולינרית בעיר ונעמוד על מאפיינה - "כי כולנו רקמה אנושית אחת" ("רקמה אנושית אחת", מוטי המר).

מבוא

חבל ארץ: בקעת אונו והעיר אור יהודה

העיר אור יהודה מרוחקת כשבעה קילומטרים מתל אביב-יפו וסמוכה לנמל התעופה בן גוריון. סיבות אפשריות לשמה של העיר:

א. נקראת על שמו של רבי יהודה בן שלמה חי אלקלעי (1798-1878), רב שחי ופעל בסרביה ושהקדיש את חייו להתיישבות יהודית בארץ ישראל. הרב אלקלעי בישר את הציונות המעשית והמדינית 50 שנה טרם הביע הרצל את תפיסותיו בעניין.

ב. נקראת על שמו של בית ספר לילדי עולים מטורקיה שהתיישבו במקום. מאוחר יותר קבעה המדינה את שם המקום כשם בית הספר שפעל בו.¹⁰ בית ספר זה הוא אחת העדויות לפעילות הציונית הערה שהתקיימה בארצות המזרח.

ג. ייתכן שהעיר נקראת כך בשל מיקומה בשטח ההיסטורי של שבט יהודה, אחד משבטי ישראל.

10 י', לוי (תשע"ד), "החוזה הלימודי אור-יהודה שבאנטוליה", פעמים, 137, עמ' 97-124.

אור יהודה גובלת בכביש 4 ובשטחים פתוחים במערב; ביהוד-מונוסון במזרח; בכביש 461, בצומת השומר ובצומת סביון בצפון; ובכביש 412 ובשטחים פתוחים בדרום.

העיר שוכנת במקום שבו עמד היישוב אונו - הנזכר במקרא ובמשנה. לפני קום המדינה, שכן במקום היישוב סאקיה, אך הוא נחרב ב-1948, במלחמת העצמאות. במלחמת העצמאות נכבשו הכפרים סאקיה וכפר עאנה¹¹ (ואל-ח'רייה) במבצע חמץ. בשנת 1949, התיישבו ראשוני העולים יוצאי לוב וטורקיה בחורבות הבתים הערביים הנטושים של שני הכפרים. במקום לא היו תשתיות מים וביוב, והמתיישבים הראשונים סבלו סבל רב. הם השקיעו במקום כסף ועבודה רבה: הבתים שופצו, הסמטות נוקו והתושבים טיפחו גינות פרטיות סביב בתיהם.

בשנים 1950-1953, הוקמו מעברות סמוך לסאקיה ולכפר עאנה, ואליהן הגיעו עולים שעלו מעיראק במבצע עזרא ונחמיה. במעברות היו אוהלים (בדונים) וצריפונים. מספר התושבים במעברות גדל עד ל-16,000 תושבים. באותה תקופה - וגם לאחר שתל אביב ורמת גן השכנות סירבו להכליל את המעברות בשטח שיפוטן - לא הכירו השלטונות במעברות כיישוב קבע וראו בהן מקום זמני לקליטת עולים. מאוחר יותר, נעשה ניסיון לפנות את המעברות, להעביר את התושבים לערי פיתוח בצפון הארץ ובדרומה ולייעד את שטח המעברות לחקלאות. רבים מתושבי המעברות התנגדו לפינוי והחלו בפעילות להכרה באור יהודה כיישוב קבע.

בשנת 1955, הכריזה ממשלת ישראל על אור יהודה כיישוב קבע. מבנים ראשונים, חד קומתיים, נבנו ברחוב הראשונים ולאחר מכן ברחוב ההגנה ואוכלסו בוותיקי המעברות. בשנת 1962, בלחץ ראש המועצה המקומית מרדכי בן פורת, הכריזה הממשלה על אור יהודה כשטח לתכנון עיר, ולפיכך הייתה אור יהודה זכאית לתכנון את בנייתה בעצמה. בעקבות ההכרזה, החלה בנייה מואצת של שיכונים ושל דירות. במקביל, החלו לפרק את הצריפונים שהתפנו במגמה לחסל את המעברות. בגלל מגבלות תקציב - הן מצד הרשויות הן מצד התושבים - ניבנו 80 אחוז מהדירות כדירות ציבוריות בבעלות המדינה. דירות אלו היו קטנות (על אף שנועדו למשפחות מרובות ילדים), הם נבנו ברמת בנייה נמוכה וללא תשתיות סביבתיות. עד מהרה היו השיכונים לשכונות עוני ומצוקה. בהמשך נבנו בנייני ציבור: מתנ"ס מרכזי, מרפאות, בית מועצה, בתי ספר ותיכונים.

אור יהודה הוסיפה לקלוט עלייה, ובשנות השבעים של המאה ה-20 הגיעו לעיר אלפי משפחות עולים מברית המועצות, בעיקר מגאורגיה ומבוכרה. רמת הבנייה השתפרה, ונבנה אזור תעסוקה חדש ונרחב. המועצה סיפקה דירות גם לבני הדור השני בעיר. בתקופה זו כיהנו בראשות המועצה יחזקאל קזז ומנשה יצחקי, בזה אחר זה.

בשנות השמונים של המאה ה-20, התבצע באור יהודה פרויקט שיקום השכונות שיזם ראש ממשלת ישראל מנחם בגין. כחלק מפרויקט זה, הובילה המועצה המקומית מהלך שאפשר לאלפי משפחות

11 על שרידי הכפר עאנה, ראו: חלון אחורי: שרידי הכפר עאנה בתוך אור יהודה.

לרכוש את דירותיהם מעמידר. המועצה הפסיקה את בניית הדירות על ידי משרד השיכון, ותחת זאת אפשרה לדיירים להרחיב אלפי דירות ושיקמה מאות דירות הרוסות בשכונות לטובת זוגות צעירים. על תהליכים אלו ועל השיפורים בחינוך, זכתה אור יהודה בפרסים חשובים ויוקרתיים, בהם פרס חינוך לרשות המקומית על צמצום הנשירה לממדים אפסיים ופרס קפלן על פיתוחים ועל הישגים כלכליים.

בשנת 1988, קיבלה אור יהודה מעמד של עיר והתפתחה גם ברמה סוציו-אקונומית. במקביל לתהליך שיקום השכונות, יזמה עיריית אור יהודה הקמה של שכונה חדשה. נעשה ניסיון להביא יזמים מהשורה הראשונה לבניית השכונה, ואכן, בתחילת שנות התשעים של המאה ה-20, נחתם חוזה בין עיריית אור יהודה לחברת אפריקה ישראל על בנייה של שכונה חדשה: נווה סביון. השכונה כללה 2,500 יחידות דיור ממגוון של סוגים: קוטג'ים, בתים מדורגים ובניינים רבי קומות. במרכז העיר, כגשר בין החדש לישן, נבנו מוסדות ציבור רבים, כגון היכל תרבות, ספרייה, מרכז מדעים ואומנויות, מרכז מוזיקה ומחול, היכל ספורט, בריכת שחייה, מגרשי כדורסל וטניס ובתי ספר חדשים.

משך זמן היש"מ: כ-5 שעות (ללא נסיעה)

1. **אורך מסלול ההליכה:** 3 ק"מ
2. **מפה:** מפת ניווט עירוני אור יהודה - מסיר היתוך לרב תרבותיות
3. **נקודת התחלה:** שרידי המסגד בכפר עאנה.
4. **נקודת סיום:** כיכר דינו רוקח.
5. **עונה מומלצת להמחשת תכני הסדנה:** כל השנה, מדובר בניווט רגלי שמשולבות בו משימות בשכונה. אפשר לעשות את הניווט ביום גשום תחת מטריות, לכן מתאים גם לעונה גשומה.
6. **מגבלות:** העיר צפופה מאוד ויש בה עומסי תנועה. במקומות רבים אין אפשרות להחנות אוטובוס. על האוטובוס להגיע לנקודת הסיום בכיכר דינו רוקח רק לאחר קריאה.
7. **אתרים בתשלום:** בית מורשת יהדות בבל. מחיר לתלמיד ללא הדרכה: 10 ₪. עם הדרכה: 25 ₪. קיימת אפשרות להדרכה על ידי שחקנית בתיאום עם המוזיאון. טל': 03-5339278 שלוחה 3. כתובת: שד' מרדכי בן פורת 83. אתר המוזיאון: <http://www.bjhc.org.il/information>
8. **דגשי בטיחות**
 - המורה ישלח את החוליות לדרך רק לאחר מילוי טבלת שליטה שבה שמות חברי החוליה ומספרי טלפון ניידים המשמשים אותם בשטח.
 - יש לרשום על המפות את מספרי הטלפונים של מורי השל"ח.
 - המורה יבהיר את הנהלים לחציית כביש בשטח עירוני.
 - יש לקבוע נקודת בקרה ולהציב בה מורה שיעקוב אחר התקדמות החוליות למניעת טעויות בדרך.
 - המורה יגדיר ויבהיר לתלמידים מראש את גבולות הגזרה.

9. דרגת קושי: קל, אפשר להתאים את מסלול ההליכה לנכים.

10. תיאור המסלול והאתרים

חלק 1: המסלול מתחיל במסגד בכפר עאנה. האוטובוס יוריד את התלמידים בשכונת נווה רבין, יש להתקדם בשביל עפר עד המסגד. (להוסיף פירוט- משימה חולייתית הדרכה על כפר ענה). -10.00
9.30

חלק 2: ניווט עירוני עד לשוק פריקסט. 10.00-10.30

חלק 3: הפסקת בוקר - אכילת סמבוסק במאפיית נעמה (סמבוסק מלשון סמוסה, כיסון בצק הודי. יש לציין שהאוכל באזור זה הוא על טהרת המטבח העיראקי. משימה חולייתית: השוואה בין אוכל הודי לאוכל עיראקי - יש לעמוד על הקשר ההדוק שבין הקהילה היהודית בעיראק לזו ההודית). -10.50
10.30

חלק 4: משחק בין הקבוצות - יש לאתר את הזווית שממנה התמונות צולמו. 10.50-11.10

נספח 2

חלק 5: המעברה - קטע הדרכה על המעברה (משימה חולייתית). 11.10-11.30

חלק 6: הליכה עירונית עד האנדרטה להרוגי המלכות בעיראק. בדרך מדברים על שיכוני שנות החמישים ומסבירים את סמל העיר (משימה חולייתית). 11.30-12.30

נספח 1

חלק 7: ליד האנדרטה - הסבר על המחותרת הציונית בבבל (משימה חולייתית). 12.45-12.30

חלק 8: סיור במוזיאון יהדות בבל (אופציונלי). 13.45-12.45

חלק 8: (אופציה שנייה) נסיעה לסאקיה (כיכר דינו רוקח) (הסבר על הכפר סאקיה במשימת יש"מ). הפסקה קולינרית המציגה מיזוג תרבויות קולינרי. באזור כיכר דינו רוקח נמכרים מאכלים צפון אפריקאיים וטורקיים. דיון קצר על ההבדלים בין המטבחים של כפר עאנה ושל סאקיה (כיכר דינו).

הרחבה למורה

הכפר אונו במקורות

אור יהודה יושבת על שטח של שני כפרים ערביים שננטשו במהלך מלחמת העצמאות. הכפר עאנה והכפר סאקיה. הכפר עאנה נשא את שמו של הכפר התלמודי אונו. חשיפת בית כנסת מהתקופה התלמודית בשוק הישן של אור יהודה מעידה על דיוק הזיהוי. השם "אונו" מוזכר בספר דברי הימים ופעמים מספר בספר נחמיה. אחד האזכורים בספר נחמיה (ז, לז) מקשר בין המקום לבין שיבת גולי בבל: "בני לד חדיד ואונו".

הכפר עאנה

בעיצומו של מבצע חמץ, במהלך מלחמת העצמאות, ברחו התושבים הערבים משני הכפרים עאנה וסאקיה. עד שנת 1949, לא הוקם שום יישוב על אדמות אלה, בעיקר משום שיועדו לשמש עורף חקלאי. אט אט גבר גל העלייה ארצה, אל הארץ הגיעו עולים מטורקיה ומלובר והם יושבו בבתי הכפריים הערבים הנטושים, בתחילה על שטחי הכפר סאקיה. מכפר זה לא נותר כיום ולו שריד, השרידים האחרונים של הכפר נהרסו בשנות השמונים של המאה ה-20. בשנת 1950, החלו לעלות ארצה יהודים מעיראק. עולים אלו יושבו בבתי הנטושים של הכפר עאנה ובמעברת עולים גדולה (המעברה עמדה ברחובות אריק איינשטיין ועובדיה יוסף של היום) שכן את מרבית הבתים שבכפר סאקיה תפסו העולים מטורקיה ומלובר. המגורים בכפר עאנה היו כרוכים בקשיים רבים: בידוד, קושי בתנועה, תנאי סניטציה ירודים ומצב ביטחוני רעוע. להמחשת המצב הביטחוני נזכיר את האירוע שבו מחבלים מהפדאיון חדרו לבית משפחת קניאס ביהוד ורצחו אם ושני ילדיה.

שיכונים

באמצע שנות החמישים של המאה ה-20, החלו להיבנות שיכונים עולים באור יהודה. רבים מן העולים נהרו לשיכונים אלו - שנבנו באמות מידה ירודות ושהדירות בהן היו קטנות וצפופות - ואט אט הם היו לשכונות מצוקה. העולים כינו את הבניינים "השיכון", וכשהדירות בשיכון צוידו בדודי חשמל כינו אותן התושבים "לוקסוס". דוגמה לשיכונים אלו נראה בהמשך, טרם כניסתנו למוזיאון למורשת יהדות בבל בשכונת שפרינצק.

מעברה

העולים הגיעו ארצה לאחר מסע מפרך, ובליבם תקווה לחיים טובים יותר במדינה יהודית עצמאית. הם עזבו את ארצות מולדתם, לרוב מחוסרי כול שכן נאלצו להשאיר מאחוריהם את כל רכושם.

הנסיעה ממקום ההגעה לארץ אל המקום שבו חיכתה לעולים קורת גג ארכה זמן רב (לעיתים החלה הנסיעה ביום והסתיימה בלילה). העולים נסעו במשאיות סגורות ולא יכלו לראות את הדרך. עולים רבים

תיארו את הנסיעה כנצח (לתחושה זו תרמה הנסיעה ברכבים ישנים ובדרכים משובשות. בנוסף, תחושת זמן היא התחושה הראשונה המתערערת, והדבר בא לידי ביטוי בעת מתן עדות על אירועים). אי הידיעה את הדרך ואת מקום היעד תרמה אף לתחושת חוסר האונים.

מתחילת שנת 1950, החלו להקים במדינת ישראל מעברות - מלשון מעבר. המעברות היו מחנות של אוהלים או של צריפים ובהן שוכנו העולים זמנית. סך הכול הוקמו בישראל כ-200 מעברות, חלקן הוקמו ליד ערים גדולות וליד מושבות וחלקן היו מרוחקות ממקום יישוב. הגעת העולים אל המקום שבו הובטחה להם קורת גג לוותה באכזבה קשה. העולים הותירו מאחוריהם בתים, והם ציפו לקבל בארץ בתים הדומים לבתים שעזבו, במקום זאת הם שוכנו במחנות אוהלים, צריפונים ובדונים. לא בית מסודר חיכה להם, אלא פחון, אוהל או בדון קטנטן, בגודל חדר, שלא היו בו מים זורמים, ולא שירותים ומקלחת, לא חשמל ולא תאורה. חדרון זה היה צריך להספיק למשפחה שלמה (לרוב 12-5 נפשות) ללינה, למגורים, לחדר אוכל.

סמל העיר

את סמל העיר אור יהודה עיצב המעצב הגרפי לביא צרפתי בשנת 1998. מרכיבי הסמל ומשמעותם (מלמעלה למטה):

השמש מייצגת את האור שבעיר ובשמה. מתחת לשמש בתי העיר - בתים רבי קומות ובתים צמודי קרקע. מימין התעשייה באור יהודה: הן low-tech (גלגל שיניים) הן high-tech (גל משוון). בתחתית הסמל ובשמאלו: עצים ושטחים ירוקים.

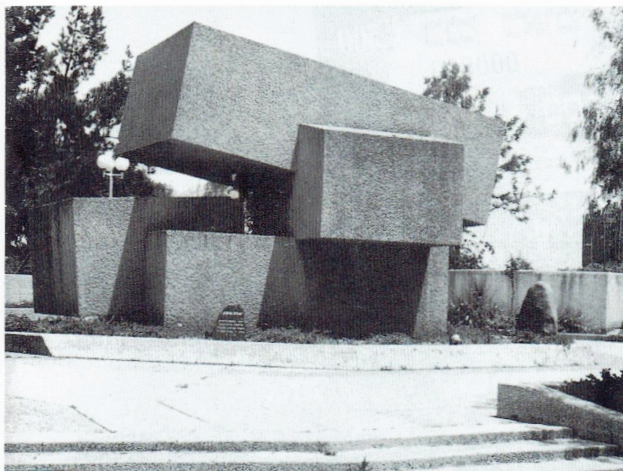

טבלת הפעילות

סודר	מקום הפעילות	נושא הפעילות	תיאור הפעילות	דגש מיוחד	הערות	זמן	ציוד ייחודי
1	יציאה מבית ספר דורות בראשון לציון		נסיעה		יש להקפיד על הוראות הבטיחות בנסיעה	30 דק'	
2	רחוב גבי אשכנזי, פארק יצחק רבין	ירידה מן האוטובוס	הפסקת תדריך בפארק		במהלך הפסקה זו, יינתנו הוראות בטיחות להליכה בשטח עירוני: יש להגדיר מוביל (שאותו אין עוקפים) ומאסף (שאין להיות אחריו), נוהל למקרה של איבוד קבוצה, נוהל חציית כביש, הליכה טורית במדרכות צרות.	20 דק'	
3	מסגד כפר עאנה	שרידי הכפר הערבי ואוני התלמודית	משימה חולייתית: הדרכה על הכפר עאנה. חלוקת טבלת הניווט. הזנקה מסודרת אל שוק פריקסט.	מפת ניווט עירוני באור יהודה - מסיר היתוך לרב תרבותיות, יש לניילן את המפות.	אחרי ההסבר ליד המסגד, יש לרכז את הכיתה לפי חוליות. נחלק לכל חוליה מפה ונבצע איתור המקום שבו אנחנו נמצאים (ציפון). נחלק את משימת נ"צ 1 ואת טבלת הנ"צ למילוי תשובות. חוליה שסיימה לענות מגיעה למורה הבודק את המשימה הראשונה והממלא פרטי החוליה. לאחר שהמורה מציין את גבולות הגזרה - צפון: רחוב יוסף חיים מזרח: רחוב גבי אשכנזי מערב: רחוב העצמאות ומוודא שוב יכולת ציפון מפה - החוליה יוצאת לדרך.	50 דק'	

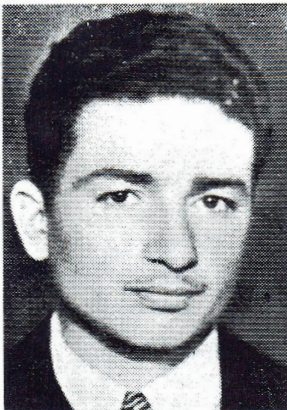
סודר	מקום הפעילות	נושא הפעילות	תיאור הפעילות	דגש מיוחד	הערות	זמן	ציוד ייחודי
4	שוק פריקסט	הדרכת תלמידים ומשחק	הפסקת בוקר: סמבוסק (מלשון סמוסה, כיסון בצק הודי) במאפיית נעמה. 1. משימה חולייתית: השוואה בין אוכל הודי לאוכל עיראקי-יש לעמוד על הקשר ההדוק בין הקהילה היהודית בעיראק לקהילה ההודית). יש לציין שהאוכל באזור זה הוא על טהרת המטבח העיראקי. 2. משחק: אז והיום - על התלמידים למצוא את הזווית שממנה צולמה התמונה שבנספח 1 ו-2.	נספח מפת ניווט אור יהודה. מפת ניווט עירוני אור יהודה מסיר היתוך לרב תרבותיות	נקודת בקרה שוק פריקסט.	40 דק'	
5	רחוב עובדיה יוסף (המעברה)	הדרכת תלמידים על המעברות	נספח 2: הצגת מעברה טיפוסית בפני התלמידים.			40 דק'	
6	אנדרטה לזכר עולי הגרדום	הדרכת תלמידים	הדרכה 1: ביאור המושג "עולי הגרדום". הדרכה 2: סיפורם של עולי הגרדום היהודים בעיראק לאחר הקמת מדינת ישראל - יוסף בצרי ושלום צלאח. מול האנדרטה נמצא "גן התשעה" לזכר התשעה שעלו לגרדום בעיראק לאחר מלחמת ששת הימים (הרחבה בעניין אפשר למצוא בסוף קובץ זה).	הליכה עירונית עד האנדרטה להרוגי המלכות בעיראק. בדרך מדברים על שיכוני שנות החמישים. ליד האנדרטה נסביר על המחתרת הציונית בעיראק (משימה חולייתית).	דין בגן התשעה: הסופר אלי עמיר אמר בריאיון כי חרף הקשיים שחוו עולי המעברות, טוב שעלו ארצה ולא נשארו כבני ערובה במדינות ערב. שאלה: לאחר שנחשפתם לקשיים שחוו תושבי המעברות, האם אתם מסכימים עם דבריו של אלי עמיר? (נאה וגם יאה להכין כוס תה צמחים לתלמידים ולהגיש לצידה מאפה עיראקי מתוק).	30 דק'	

סודר	מקום הפעילות	נושא הפעילות	תיאור הפעילות	דגש מיוחד	הערות הוראות לפעילות, כולל הוראות בטיחות מיוחדות ופירוט אמצעי המחשה מיוחדים: תמונה, שיר ועוד, וכן ציין נספחים	זמן	ציוד ייחודי
7	סיוור במוזיאון יהדות בבל (אופציונלי)			יש לתאם מראש ביקור במוזיאון בטלפון: 9/5339278-03. הכניסה כרוכה בתשלום.		90 דק'	
7א	נסיעה לסאקיה, כיכר דינו רוקח (אופציה חלופית)		הסבר על הכפר סאקיה ינתן במסגרת משימת יש"מ, כאן יודגשו פירותיה היפים של הרב תרבותיות. הפסקה קולינרית להצגת מיזוג התרבויות הקולינרי - באזור זה, המאכלים הם צפון אפריקאיים, טורקיים ומרכז אסיאתיים (בוכרה), זאת בעקבות העלייה משם בשנות השבעים והשמונים. דיון קצר על ההבדלים בין המטבחים - בין כפר עאנה (עיראקיים) לסאקיה (כיכר דינו).	אין חניה לטווח ארוך לאוטובוסים. יש להגיע לתחנת האוטובוס הסמוכה ואז להתקשר לנהג.		90 דק'	

"קדיש"
האנדרטה לזכר השניים

האנדרטה ממוקמת בסמוך למרכז מורשת יהדות בבל

שלום צאלה ז"ל

יליד שנת 1934, יתום מאמו בגיל צעיר. רכש השכלה בבית-המדרש בבגדאד. איש עמל ועבודה, שהתמחה בסנדלרות והתפרנס ממנה.

אביו נפטר בשנת 1952 בישראל. שלום הצטרף לתנועת "החלוץ" ושימש סליקאי נשק, שנועד להגנת יהודים.

בעל לביטוב, נעים-הליכות, נאמן ומסור לתפקידו ומקובל על הבריות.

לא חסך כל מאמץ למלא כל משימה שהוטלה עליו.

ביום 9.6.1951, ערב עלייתו ארצה, נתפס שלום צאלה ועונה באכזריות. לפני מאסרו לא הכיר כלל את יוסף בצרי.

המועצה המקומית באור יהודה, שרוב תושביה היו יוצאי עיראק, ראתה לעצמה חובה מוסרית וכבוד גם יחד, להנציח בתוך תחומה את יוסף בצרי ושלום צאלה, פעילי התנועה הציונית בבגדאד, חברי "ההגנה", שפעלו במחתרת להעלאת יהודים מעיראק לישראל וניתלו בפקודת ממשלת הודו של נורי-א-סעיד בינואר 1952. היה זה בסיומו של מבצע "עזרא ונחמיה" שבמסגרתו עלו 150 אלף יהודים לישראל. הם עלו לגרדום בגאווה, בקריאה:

**תחי
מדינת
ישראל !**

**הגבורה מתגלית
בביצוע, ללא כל
עדים, של אות
מעשה שאותו אדם
היה מסוגל לעשות
קבל עולם
(לה רושפוקו)**

עו"ד יוסף בצרי ז"ל

יוסף נולד ב־1923 בבגדאד. הוריו שהיו מהמעמד הבינוני התפרנסו בקושי. אף-על-פי-כן זכה יוסף להשכלה גבוהה והשלים את לימודיו כעורך-דין וכמשפטן. אמו מתה עליו בגיל רך.

יוסף הצטרף לתנועת "החלוץ" ופעל במסגרת ה"הגנה" ו"התנועה" מראשית היווסדן בשנת 1942. בדצמבר 1949 הגיע דרך פרס ארצה.

כאן הוטלה עליו שליחות לאומית והוא חזר שוב לעיראק והמשיך בפעולתו עד שהתאכזר לו הגורל.

בחודש יוני 1951, נעצר יוסף על-ידי הבולשת, שעה שהתארח אצל משפחה, שבמקרה, נערך אצלה חיפוש.

יוסף היה בעל תחושה לאומית עמוקה מפותחת, אדם חביב, מסור לחבריו ונאמן לתפקידו.

1084

סיכום

ותיקי העיר אור יהודה היו עולים חדשים אשר חוו עם עלייתם תקווה לעתיד חדש וטוב. הם זכו לטעום, לראשונה אחרי אלפיים שנות גלות, טעמה של חירות ומשמעות של היות העם היהודי עם חופשי בארצו. בד בבד, הם סבלו ייסורי קליטה קשים, שנבעו הן מן התנאים האבויקטיבים ששררו במדינה הענייה שזה עתה קמה, הן מאפלייה ממוסדת, שאותה אין להכחיש.

חזונם של מייסדי המדינה היה להטיל את כל יוצאי הגלויות לתוך כור היתוך מפעפע וממנו לברוא את הישראלי החדש. חזון כור ההיתוך התמוסס עם השנים, ובמקומו עלה חזון הרב תרבותיות, שבו כל מרכיב בפסיפס האנושי שומר על ייחודיותו. גם תושבי אור יהודה עברו תהליך זה של חזרה לייחודיות העדתית. חזון הרב תרבותיות שוכן בעיר במטבחיה ובמסעדותיה. אור יהודה עברה את התהליך מסיר ביטול אחיד, המלכד את כל הטעמים לכדי טעם אחד רצוי, למגוון סירים המציעים מגוון עדתי במטבח אחד - שהוא העיר עצמה. בעיר ניכרים הטעמים השונים של כל עדה על מנהגיה, כך שהעיר מציעה מגש מטעמים אנושי אפוי היטב. כדי להבהיר סוגיה זו על קצה המזלג, תרתי משמע, נספק דוגמה קולינרית אחת, טעימה ובולטת במיוחד: באחת המאפיות העיראקיות הבולטות באור יהודה, נמצא מאפים עיראקיים: שלל עוגיות חגיגה ומעמולים בעבע בת'מאר, מאפים כמו סמבוסק וסביח, פיתות עיראקיות ולחם הגאוראג. לצד אלו, נמצא בוריקה ורוטב פלפל צ'ומה - שהם מאכלים טריפוליטאים (יש שיאמרו תוניסאים). כולם חיים במחיצת כולם או, כפי שהיטיב לכתוב זאת מוטי המר בשירו "רקמה אנושית": "כולנו, כן כולנו כולנו רקמה אנושית אחת חיה". אור יהודה התייחדה גם בשימור מורשתם ההיסטורית של העדות המרכזיות שבה. בעיר שוכנים מוזיאונים למורשת יהדות בבל ולוב, שהם אבן שואבת למבקרים רבים.

המפגש של התלמידים עם הטעמים, עם המראות ועם הריחות השונים, השיחות שנוצרו בין התלמידים על מאכלי חג, שבת וסתם יום חול מבית סבתא - כל אלו יצרו חוויה לתלמידי הכיתה, חוויה שהיא בסיס לסיפר (נרטיב) משותף. הסיפר המשותף עובה בסיפור ההיסטורי על גלי העלייה שהגיעו ארצה בחמש השנים הראשונות להקמתה של מדינת ישראל ועל תהליך היות אור יהודה לעיר.

ראינו כי יציאה מחוץ לכותלי המוסד החינוכי וחריגה משגרה יוצרות בראש ובראשונה הנאה, סקרנות ועניין. תלמידים שקולם בכיתה נשמע פחות יבואו לידי ביטוי משמעותי דווקא בימי שדה, ובכך היש"מ מביא לידי ביטוי את שונות התלמידים.

היש"מ ממחיש ביתר שאת כי החלוקה לקבוצות עבודה קטנות לביצוע משימות יעיל ויוצר שיתוף של מרבית התלמידים בכיתה ונגיעה בכל תלמיד ותלמיד.

ביבליוגרפיה

- בין, א' (1982), **עלייה והתיישבות במדינת ישראל**, ירושלים: עם עובד.
- גונן, ע' (1994), "מי מפזרין ומי אין מפזרין", **מחקרים בגיאוגרפיה**, י"ד.
- דוד, י' (2000), **נפשי תערוג**, הוצאה עצמית. כל התמונות והנספחים לקוחים מספר זה.
- הכהן, ד' (1991), "התכנית לקליטה ישירה של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה", **עיונים בתקומת ישראל**.
- לוי, י' (תשע"ד), "החוזה הלימודית אור יהודה שבאנטוליה", **פעמים**, 137.
- עופר, ד' (1995), "הגירה ועלייה: היבטים חדשים של מדיניות יהודית". **קתדרה**, 75.
- פלזנשטיין, ד' ושחר, א' (1986), "הגיאוגרפיה של המעברות", בתוך: מ', נאור (עורך), **עולים ומעברות, 1948-1952**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- תמם, א' (2013), **מיון קליטה ויישובם של עולי צפון אפריקה במושבי עולים בעשור הראשון לקיומה של מדינת-ישראל 1948-1958**, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת תל אביב.

הסיור המקראי - מחשבות וציוני דרך *

// יוסי שפנייר //

מטרת רשימה זו להאיר ולהדגיש את דרכו של הסיור החינוכי-ערכי המתמקד במקורות ישראל בכלל ובהצגת מקורות מקראיים בשדה הפרט. המודעות לחשיבות שבשילוב לימוד התנ"ך בפעילות בשדה עולה בשנים האחרונות בבמות שונות וגם בבמה זו.² ננסה לעקוב אחר התפתחות היחס לשילוב לימוד התנ"ך בפעילות בשדה, תחילה כביטוי להשקפה פרטית של תיירים, של נוסעים ושל מתיישבים בארץ בראשית ההתיישבות הציונית המודרנית, כשהמקרא וידיעת הארץ היו לאבני יסוד בחינוך הארץ-ישראלי, ועד למצב שבו לימוד התנ"ך בשדה הוא חלק אינטגרלי בלימוד הממלכתי המסודר שבלעדיו הולמד מרגיש חסר. הדברים יובאו בדרך כלל בסדר כרונולוגי, וזאת במגמה להראות את ההתפתחות של לימוד זה ואת היחס לו. תיאורינו יתייחסו למקורות ממחצית המאה הי"ט ועד ימינו שמהם אפשר ללמוד על התפתחות ביחס לנושא זה שבו אנו מתמקדים. היחס לסיור ידגיש את ההתייחסות למרחב על פי העיון במקרא. נשלב בדברים דוגמות שכתבו מחנכים, מנהיגים וסופרים שהתייחסו למקרא כבסיס לאהבת הארץ, ונסיים את הסקירה בכמה דוגמות לספרי טיולים ולמשאבי למידה המחזקים את הקשר שבין המקרא והשדה.

הטיול ככלי לחיזוק הזיקה לתנ"ך ולארץ ישראל

משרד החינוך רואה חשיבות בשילוב סיורים בלמידת המקרא לחיזוק הקשר למקצוע התנ"ך בבתי הספר ולחיזוק הזיקה לארץ: "חיזוק הקשר וזיקה לארץ ישראל, ארץ מולדתו ומולדת אבותיו, על תולדותיה, על אתריה ונופיה."³ ועדה בראשות פרופ' עליזה שנהר בדקה את לימודי היהדות בחינוך הממלכתי ואת האפשרויות לחיזוק הקשר והזיקה לארץ. בסיכום עבודתה נקבע שהסיור והלימוד בשדה הם חלק מהדרכים ליצירת קשר למרכיבי התרבות היהודית.⁴ בשלושים השנה האחרונות, החלו

* הרעיון לבחינת הסיור המקראי עלה בדעתי לאחר עיון במאמרה של א' שפירא בנושא. היא עסקה בעניינים שונים הנוגעים לקשר שבין זהות ישראלית והיחס לתנ"ך, אך לא התייחסה לקשר המשתקף בסיור המקראי. רשימה זו באה להוסיף נדבך והסתכלות רחבה בעניין. ראו: שפירא, א' (תשס"ו), **התנ"ך והזהות הישראלית**, ירושלים, עמ' 1-33. חלק מהדברים הובאו בצמצום במאמר: שפנייר, י' (תשס"ד), "ארץ-ישראל, נופה ומורשתה, בסיור בשדה, ציוני דרך", בתוך: י', שפנייר וי', רוזנסון (עורכים), **מקורות ארץ, מורשת ישראל בשדה**, ירושלים, עמ' 10-27.

1 ד"ר יוסי שפנייר - מרצה במכללה האקדמית להכשרת מורים אפרתה ומרכז בה את תחום הסיורים. עוסק בחקר הזיכרון ההיסטורי ובדרכי עיצובו.

2 זרובבל, י' (תשע"ב), "החזרה אל התנ"ך: הטיול וזיכרון העבר בשיח התיירותי בישראל", בתוך: מ', חזן וא', כהן (עורכים), **תרבות, זיכרון והיסטוריה, הוקרה לאניטה שפירא**, ירושלים, עמ' 497-522; שר-אבי, ד' (תשע"ח), "לשוח בשדה - היבטים פדגוגיים במפגש התנ"ך עם השדה", **הטיול ככלי חינוכי ערכי**, ד, עמ' 49-62.

3 חוזר מנהל הכללי, חוזר מיוחד ו (התשנ"ו), עמ' 10.

4 עם ועולם, תרבות יהודית בעולם משתנה, המלצות הוועדה לבדיקת לימודי היהדות בחינוך הממלכתי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 15; 30.

להתגבש תוכניות לימודים שונות הכוללות לימודי תנ"ך בשדה.⁵ בתוכניות לימודים בתנ"ך מצוין הסיוור הלימודי כאמצעי להוראת תנ"ך, ולכל הפחות קיימת התייחסות לאלמנטים גיאוגרפיים בלימוד המקרא.⁶ בתוכנית הלימודים בלימודי ארץ ישראל ובשל"ח, הסיוור הוא אחד המרכיבים הדומיננטיים בלימוד.⁷ הדים לכך אפשר לראות בפרסומים עיתונאיים.⁸

הסיוור המקראי - מבט היסטורי

מטרת הסיוור המקראי היא לשלב את לימוד המקרא בשדה. סיוור בדגש זה הוא חלק מתהליך לקשירת הקשר הלאומי לארץ ישראל ולחזוקת הזהות היהודית. חינוך מעין זה, המחזק את הזהות ואת הקשר לארץ ישראל החל עם העליות הראשונות, עליות שרצו לחזק את זיקתם של תלמידים ושל עולים לארץ. עוז אלמוג, במחקריו על דמות החברה הישראלית בראשית ימי המדינה, צייר את דמותו של הצבר הארץ-ישראלי וטען כי שילוב מקורות בלימוד בשדה הוא חלק מפעילות ציונית חשובה: "רבים מהמחנכים היו משתמשים בתנ"ך כמדריך עזר בטיולים ומתארים את הנוף לתלמידיהם לאור סיפורי התנ"ך. אלה המחישו לצבר כי אדמת המולדת עמוסה במטען כבד של חוויות ורגשות לאומיים מימים עברו, המאצילים מרוחם על הווה. לעיני התלמידים המוקסמים היה הנוף מקבל מימדים מיתולוגיים והופך לבמה של חזיון היסטורי לאומי".⁹

גימנסיה הרצליה הרבתה לצאת לסיורים בראשית המאה ה-20 בהדגישה היבטים חינוכיים שונים, בהם קישור הנופים לתנ"ך: טיילנו עם התנ"ך כמיתולוגיה שלנו. המורים-מדריכים היו מעלים את ההקשר התנכ"י של המקומות אליהם הגיעו. מקריאים קטעים מן התנ"ך ומרצים על תולדות המקום והכל תוך הדגשת הקשר הציוני שבין 'עם התנ"ך' לארץ התנ"ך.¹⁰

כמו אלמוג, ציין גם אוריאל סימון את עליית קרנו של לימוד המקרא כקשור בעשייה הציונית וטען כי תהליך זה של לימוד המקרא בדורות האחרונים והשינוי שחל במעמדו התרחשו בהתאם לראייה הציונית את ארץ ישראל:

5 גרטל, ג' (תשנ"ח), **מיפוי תוכנית לימודים בהתאמה להוראה מחוץ לכיתה**, ירושלים, עמ' 12-17.

6 **מקרא, תוכנית לימודים בבית הספר הממלכתי דתי**, ירושלים תשנ"ג. בין השאר נאמר שם: "התלמיד ישתמש במקורות גיאוגרפיים להבנת המקרא... התלמיד יזהה את המקום הנזכר במקרא וישווה את המסופר עליו עם המציאות הטופוגרפית" (עמ' 12). "בכיתה ד', כאשר לומדים את כיבוש הארץ ומיומנות קריאת מפה אינה טובה, רצוי להשתמש במפת תבליט, דבר שעשוי להמחיש ללומדים את הסכימה של כיבוש הארץ" (עמ' 28).

7 **לימודי ארץ ישראל, תוכנית בחירה לחטיבה העליונה, בבית הספר הדתי**, ירושלים, תש"ן, עמ' 8.

8 זלינגר, א' "המלצה: מסדר תנ"ך בבתי הספר", **מעריב** (10 בינואר 2007), עמ' 15; מניב, ע', "טיולים מהתנ"ך", **מעריב** (21 באוגוסט 2012), עמ' 24.

9 אלמוג, ע' (תשס"א), **הצבר**, תל אביב, עמ' 263. מקורות לדיון מרתק במעמדו של המקרא, שהסיוור הוא אחד מן הביטויים שלו, ראו בהערה הבאה.

10 גרומן, ו' (תשס"ח), עבודת מוסמך על עבודה במשקים וטיולים בגימנסיה העברית בתקופת המנדט, בתוך: ו', דרור, **כלים שלובים בחינוך הלאומי, הסיפור הציוני**, ירושלים, עמ' 71. על בוגרשוב, מנהל הגימנסיה, ועל יחסו לסיוור המקראי ראו לעיל.

המפעל הציוני הגדיר עצמו בלשון המושגים המקראית, כשיבת ציון (תהילים קכו א) וראה בתחיית המקרא - רוצה לומר: בהעמדת לימוד המקרא במרכז תוכנית הלימודים של בית הספר העברי - חלק אינטגרלי של תחיית העם, תחיית ארצו ותחיית לשונו... וכפי שהיסטוריה המקראית העניקה למפעל הציוני הצעיר שורשים במעמקי הזמן, כך העמיקה לו הגיאוגרפיה המקראית על אתריה עמוסי הזיכרון תחושת שייכות למקום, וכך העמיקה הארכיאולוגיה המקראית לעולים שזה מקרוב באו ולבניהם אחריהם הוכחות מוחשיות להיותם מקומיים בארץ הישנה החדשה.¹¹

אחד היתרונות שיש לתלמיד הלומד תנ"ך בארץ ישראל הוא יכולתו ללמוד את הדברים במקום התרחשותם ולנסות, אגב הלימוד, לשחזר את האירועים באתרם, בבחינת לפתוח את החלון לאירועים ולקרוא את התנ"ך בשדה, או בתיאור ציורי אחר ששמעתי מיהודה זיו (חוקר ארץ ישראל ומנהל המדור לידעת הארץ בצה"ל לשעבר): "יש מקומות בארץ ישראל שצריך לחלוץ נעליים בזמן הסיור כיוון שממש דורכים שם על פסוקים".

החינוך לטבע, לטיולים בארץ וידיעת הארץ הוא מורכב. תהליך חינוכי זה התחיל במאה ה"ט וביטא היבטים ציוניים מובהקים והתפתחויות שעברה תנועת ההשכלה - אך לא נעסוק בכך במסגרת זו.¹²

בין הראשונים שעסקו בלימוד ארץ ישראל באמצעות סיור ובשילוב עיסוק במקורות יהודיים בשדה היה ר' יהוסף שווארץ, בן המאה ה"ט (1804-1865). הוא התחיל את דרכו בגרמניה, בשנת 1833 עלה ארצה והתיישב בירושלים.¹³ הוא הצטער על כך שאין עוסקים בהכרת ארץ ישראל ובידיעתה במידה ראויה, ומשום כך כתב את ספרו "תבואות הארץ" - ספר ראשון שעסק בידיעת הארץ ובניתוח מקורות. בהקדמתו לספר, ציין שווארץ את המצב העגום של ידיעת הארץ ושל הבנת המקורות היהודיים הקשורים בה:

11 סימון, א' (2002), **בקש שלום ורודפהו**, תל אביב, עמ' 24.

12 על היבטים ציוניים בתנועת ההשכלה ועל היחס שלה לתנ"ך ולארץ ישראל ראו: שמעוני, ג' (תשס"ג), **האידיאולוגיה הציונית**, ירושלים, עמ' 16, 28-35. ההתייחסות לידיעת הארץ לאורך התקופות ההיסטוריות מורכבת ומעניינת ביותר, על כך כתב לאחרונה: בן אריה, י' (תשס"א), "התפתחות לימוד ידיעת ארץ-ישראל בעם היהודי בעת החדשה (עד להקמת מדינת ישראל)", **קתדרה**, 100 עמ' 305-338. וכן בן אריה, י' (תשנ"א), "לאופיה של הספרות הגיאוגרפית העברית על ארץ-ישראל במאה ה"ט עד מלחמת העולם הראשונה", **ארץ ישראל**, כב, עמ' 38-44. על המונח "ידיעת הארץ" ראו: כהן, א' תש"ס, "הידעת את הארץ", בתוך: ג', ברקאי וא', שילר (עורכים), **נופי ארץ ישראל, ספר עזריה אלון**, ירושלים, עמ' 157-163. על היחס לטבע ולטיולים אצל יהודים בכלל ועל גישות שונות בנושא זה כפי שהן באות לידי ביטוי במקורות מגוונים, ראו: שטאל, א' (תשמ"ה), **תמורות ביחס היהודים לטבע וטיולים**, הר גילה. וכן ראו עבודתו של פרוור, א' (תשנ"ב), **דרכו של הטיול לידיעת הארץ תרמ"ח-תרע"ח, ראשיתו של הטיול החינוכי בארץ-ישראל על רקע התפיסות החינוכיות של בתי-הספר הראשונים**, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים. על היבטים נוספים של הסיור כחלק מלימוד היסטוריה ראו: שחר, ד' (2003) **דע מאין באת, הוראת ההיסטוריה הלאומית בחינוך העברי הארץ-ישראלי 1881-1918**, רחובות, עמ' 241-257. על דרכם של מוסדות להכשרת מורים בטיולים: שפניר, י' (תשע"ז), "סיורים וטיולים ב'בית המדרש למורות מזרחי' (לימים 'מכללת אפרתה') בתקופת המנדט", **דור לדור**, נב, עמ' 57-87. על היבטים היסטוריוגרפיים של לימודי ההיסטוריה בכלל ראו: קונפורטי, י' (תשס"ו), **זמן עבר**, ירושלים (להלן: קונפורטי, **זמן עבר**); בן יוסף, ט' (2003), **ידיעת הארץ כתחום חינוכי בתרבות הציונית**, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב; גרסל, ג' (תש"ע), **דרך הטבע, הפדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי**, בני ברק.

13 ששון, א' (תשס"ד), "חייו ופועלו של רבי יהוסף שווארץ בעל תבואות הארץ", **סיני**, קלד, עמ' קפא-קצה.

ואמת אניד כי בושתי וגם נכלמתי באמרם לי כי דרשו פעמים הרבה מחכמי בני ישראל הן בחול והן בקדש על היריעה הזאת ואין מגיד להם. כי לא ידעו ארץ נחלת אבותיהם, ואשר הם יושבים בה ולא ידעו מה הוא בנימין, ואיה חלק בנימין ולא מגבול בני (צבעון) [גבעון] וגם לא מתכונת שמעון. ולמה יגרעו חכמי בני ישראל מחכמי העמים אשר יעלו ויבאו מידי שנה בשנה ממדינות רחוקות לחקור ולדרוש על תכונות הארץ?¹⁴

בשנות העשרים של המאה הי"ט, הזכיר הגיאוגרף והמחנך ישעיהו פרס (1874-1955) את העניין שיש בסיור בארץ למי שרוצה לראות את ארץ התנ"ך והנביאים.¹⁵ פרופ' שמואל קליין (1886-1940) היה אחד מן החוקרים המובילים בתחום ידיעת הארץ והוא תרם להתפתחות תחום זה ולפופולריות שלו.¹⁶ קליין כתב את אחד מספרי הגיאוגרפיה הראשונים בעברית בשנת 1922. הוא ציין בין מטרות כתיבתו את הצורך שתלמידי תיכון יכירו מקומות הנזכרים בתנ"ך: "את הספר הקטן הזה כתבתי בשביל תלמידי בתי הספר התיכוניים העברים ובשביל המתעניינים בארצנו כאלה אשר מכירים פחות או יותר את ספרי התנ"ך וקורות עמינו בארץ ישראל בתקופות השונות... ומשתוקקים להכיר את המקומות של המעשים האלה הן בעבר והן בהווה".¹⁷ חוקרים אלה לא הגיעו לכלל מימוש הסיור המקראי, אך ראו חשיבות רבה בהכרת אזורים שבהם התרחשו מאורעות שונים בתקופת התנ"ך.

מחנכים ומורים ראשונים ויחסם לתנ"ך ולארץ

בחינת יחסן של דמויות שונות לסיור המקראי, ובמיוחד בחינת דעותיהם של מחנכים ופועלים בשדה, תוכל לתת לנו תמונה מגוונת בדבר היחס למקרא ולארץ ישראל. בסעיף זה, נתייחס לדמויות חשובות בשדה החינוך שבלטו בהתייחסותם לשדה ולסיור המקראי ולתפקידם בצמיחת הזהות. דמויות אלו ודאי אינן היחידות שמהן אפשר ללמוד, אך הן יהיו המועט המייצג את הזרם הכללי.

א. חיים בוגרשוב (1876-1963)

חיים בוגרשוב, שעלה לארץ מרוסיה בשנת 1906, היה פעיל ציוני, מהמורים הראשונים בארץ וממייסדי גימנסיה הרצליה ומנהלה בין השנים 1919-1951. בוגרשוב השפיע רבות על עולם החינוך בגימנסיה. הוא ראה חשיבות רבה בקישור בין התנ"ך והשטח, ראייה זו אפיינה את האווירה בראשית העשייה הציונית בארץ.¹⁸ בוגרשוב כתב בשנת 1924 בירחון הפדגוגי למורים ולהורים:

14 שווארץ, י' (תר"ס), **תבואות הארץ**, ירושלים, עמ' ב (מהדורת צילום: ירושלים 1979). על המצב העגום בנושא ידיעת הארץ במאה הי"ט ראו: כהן, א' (תש"ס), "הידעת את הארץ", בתוך: ג', ברקאי וא', שילר (עורכים), **נופי ארץ ישראל**, ירושלים, עמ' 157-163.

15 פרס, י' (תרפ"א), **ארץ ישראל וסוריה הדרומית, ספר מסעות, ירושלים-ברלין-וינה**, עמ' 2.

16 קונפורטי, **זמן עבר** (לעיל, הערה 10), עמ' 103, וכן הפניות נוספות שם לעניין תרומתו של קליין לנושא.

17 קליין, ש' (תרפ"ב), **ארץ-ישראל, גיאוגרפיה של ארץ-ישראל לבתי ספר תיכוניים ולעם**, וינה, בפתח דבר.

18 "הייחוד במקרה הציוני היה האפשרות לקשור את הגיאוגרפיה אל ההיסטוריה באמצעות התנ"ך", מדברי ח' בן-ישראל בדיון בנושא טיולים ורכישת מולדת, בתוך: ד', יעקובי (עורך) (תש"ס), **בינוי אומה**, ירושלים, עמ' 98.

התנ"ך והספרות המקורית האמיתית שלנו זהו מעין-החיים, שממנו נשאב תורה ודעת המולדת... הקשר הרוחני הזה, שנשמר לנו מתוך ספורי התורה, כוחו ותקפו גדלו פי עשרה בשוכנו אל הארץ. עוד לא נכתב ספר כתנ"ך, שכמוהו יאיר לנו את דרכנו בעברנו על פני הארץ לארכה ולרחבה... התנ"ך הוא הבאור היפה ביותר למפת ארץ-ישראל וארץ-ישראל היא האילוסטרציה הנהדרת ביותר לתנ"ך... מצבנו בארץ ישראל עושה את הקשר שבין ידיעת המולדת ולמוד התנ"ך לטבעי גם ביחס לכל תכנית הלימודים שלנו... המקור הטבעי והנאה ביותר לתולדות ישראל בארצו הוא התנ"ך... בתנאי כמובן שידע המורה להשתמש במקור זה, לבאר את פרקי התנ"ך מתוך סגולות הארץ ומצבה, להאיר על ידי פסוקי התנ"ך את מראה הסביבה והמולדת".¹⁹

בהמשך דבריו, ציין בוגרשוב שהמקצוע המתאים ללימוד מדעים בסיוע המקורות העתיקים שלנו הוא בלי ספק כתיבת הארץ ובייחוד ידיעת ארץ ישראל. אך לכלל המלצה על סיור להמחשת הדברים לא הגיע.

ב. אברהם יעקב ברוור (1884-1975)

ברוור היה מהמורים הראשונים לגיאוגרפיה בארץ. הוא נולד באוקראינה, למד בווינה וגם הוסמך לרבות. בשנת 1911, עלה לארץ ועסק בהוראה. לפרק זמן של שלוש שנים, בתקופת מלחמת העולם הראשונה, שימש רב באיסטנבול. בשנת 1920, חזר לארץ ועסק בגיאוגרפיה ובחיבור ספרי לימוד. בספר שהוציא בשנת תר"צ (1930), הדגיש ברוור את הקשר הרצוי בין הסתכלות בטבע ועיון במקורות קדומים: "לפיכך עלינו להשתמש בהוראתנו בידיעת ארץ ישראל שבתנ"ך ובמשנה ובאגדה... תלמידיו והוריהם יתפלאו אם השיעור בתנ"ך יהפך לשיעור במולדת או להפך, אבל עלינו לשאוף לכך שספרותינו עתיקה תהיה לנו נושא חי כמולדת, וכל נוף במולדת ייהפך לפרק בתנ"ך... אם נצליח להדק קשר זה, לא תפוג קדושת הארץ מלב תלמידיו כל ימי חייהם".²⁰

ג. יהושע מרגולין (1877-1947)

מחנך אחר שראה את הצורך בהקניית ערכים של ארץ ישראל דרך לימודי הטבע היה יהושע מרגולין, שכונה "הדוד יהושע". מרגולין היה מהמורים הראשונים לטבע בראשית המאה ה-20, הוא ראה בסיור בטבע חלק חשוב מהלימוד, שכן לימוד אינו יכול להתרחש רק בין ארבע קירות, וכן ראה בו חלק מההוויה הציונית, חלק מההתנתקות מהגלות והשיבה לארץ ישראל: "ואנו בני העם שהיה תלוש במשך שנות אלפים מן הקרקע ומן הטבע, אנו מתהלכים בתוך שפע העושר הזה כזרים כחולמים מחוסר נטיה והרגל להסתכלות ומחוסר ידיעה - ידיעה הניקנת, אומנם, מתוך החיים בטבע במשך מאות דורות והעוברת בירושה מאבות לבנים. והלכך מחויבים אנו לחפש ולמצוא את הדרך לטבע הסובב אותנו וללמוד להכיר אותו".²¹

19 בוגרשוב, ח' (תרפ"ד), "ידיעת ארץ-ישראל, על-פי המקורות העבריים", **החינוך**, א', **שנה ד'**, עמ' 12-13. בוגרשוב יצא עם תלמידיו לסיורים בארץ וכתב על כך בחוברת שראתה אור בשנת תר"צ (1930). על תיאור טיול שערך עם כיתתו לאזור יהודה, ראו: בוגרשוב, ח' (תר"צ), **טיול ביהודה**, תל אביב: אומנות.

20 ברוור, א"י (תר"צ), **הוראת ידיעת המולדת בבית הספר העממי**, תל אביב: דביר, עמ' 9.

21 מרגולין, י' (1947), **בדרך לטבע**, תל אביב, עמ' 10.

ד. רחל ינאית בן צבי (1886-1979)

רחל ינאית בן צבי הייתה מחלוצות העלייה השנייה (1908), ילידת אוקראינה, ממייסדי "השומר" ואחר כך ארגון ההגנה. רחל ינאית ייסדה את חוות הלימוד לנערות בירושלים וניהלה אותה. היא הייתה רעייתו של יצחק בן צבי, נשיאה השני של ישראל. לאחר פטירתו של בעלה, הקימה רחל לזכרו ועל שמו את "יד יצחק בן צבי" - מוסד העוסק בחקר היישוב בארץ ישראל. רחל נקברה לצד בעלה בבית הקברות שבהר הרצל בירושלים. היא התגוררה בירושלים ובחוות הלימוד בעין כרם, הייתה מחנכת דגולה, ובסיוורה הרבים בארץ ראתה את התנ"ך מול עיניה:

בחיי בירושלים משך למעלה מיובל שנים זכיתי להרבה זכויות. בעלותי לארץ ישראל פניתי מיד לירושלים. בה פגשתי את ידידי, מי שעתיד היה להיות אישי וחבר חיי - את יצחק בן צבי. רב היה הקסם שהקדימה אותי ירושלים. איך לבטא את הקסם הזה, והוא סוד כמס עימי. מופלא היה נוף שנתגלה לעיני בירושלים, מופלאים היו אפקיה מסביב. רוח קדומים נישא משרידי החורבות והמצבות, הד ניב הנביאים, רוח של קדושה. רבות שוטטנו ברגל בשבילי המולדת, רבות התהלכנו בהרי יהודה וירושלים, והיינו לעתים כמרחפים בין ירושלים של מעלה וירושלים של מטה.²²

רחל סיפרה על התפעלותה בסיור לכיוון נחל פרת: "ליבי ער ואני מרחפת בין חלום למציאות, אחוזה בסערת הנפש שקמה בי עקב המגע עם המקום. הרהרתי כי אילו באו המוני העם, בני הנוער מן הגולה, אל אותן הפינות בהן נולדו ובשביליהן התהלכו הנביאים, כי אז לא היה מקום למבוכה בליבם, כי אז היה נחנק גורל עמינו במו ידינו ובימינו".²³ בסיור אחר לאזור בנימין, בדרך לצפון הארץ - דרך זו הייתה הדרך המקובלת לצפון בתחילת המאה - התרשמה רחל מאוד מהאתרים המקראיים הניבטים בדרך: "ומגבעה דרך מכמש אל דיר-אבאן [=דיר דבון], היא בית אל המקודשת לבני-ישראל עוד מימי אברהם ויעקב, בה עמד המשכן בימי השופטים, וממנה קרא ירבעם בן נבט לעם: 'רב לכם מעלות ירושלים, הנה אלוהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים'. שוב אנו מעלעלים בספר התנ"ך וקוראים בו פרקים על המקום הזה".²⁴

הזוג בן צבי ואחרים הרבו לטייל ולעיין בתנ"ך, בצורה רחבה ומעמיקה, במהלך סיורם לזיהוי האתרים המקראיים ולהבנת פרשיות שונות בשדה.²⁵

22 אלחנני, א"ח (1979), "רחל ינאית בן צבי ע"ה - עשרות שנים בשרות עמה, אישיות בעלת עוצמה של פלדה ורגישות של מיטר", **במערכה**, יט, 228, עמ' 23.

23 בן צבי, ר"ו (1962), **אנו עולים**, תל אביב, עמ' 33.

24 שם, עמ' 137.

25 היריעה תקצר מלהזכיר את כל הספרות שנכתבה בנושא זה, נזכיר כאן רק מעט: בן צבי, י' (תש"כ), **מסעות**, ירושלים; בן צבי, י' (תשל"ב), **רשמי דרך**, ירושלים; שלם, נ' (תשל"ד), **אסופת מחקרים**, ירושלים.

ה. צבי אדר

צבי אדר, איש חינוך וספר, ראה את הקושי הכרוך ביציאה לשטח. בשל סיבות אובייקטיביות כאלו ואחרות, מורים לא עודדו יציאה לשדה עם תלמידיהם ואולי אף נרתעו מכך. יציאה לשדה הייתה לעיתים בבחינת סכנה, והרבה פעמים הייתה כרוכה באי נוחות. בנוסף, במהלך המאה הקודמת, לא ראו המחנכים בשילוב סיור בהוראת מקרא חלק ממשנה חינוכית סדורה. צבי אדר הזכיר את נושא הסיורים המקראיים בספרו בשולי הדברים, אך עם זה ראה בו חשיבות. בסוקרו את הגישות הלאומיות, ציין: "אנו מטיילים על פני הארץ לאורכה ולרוחבה וספר התנ"ך בילקוטנו ובטיילנו מתברר לנו יותר ויותר שארצנו אינה חדשה אלא מחודשת".²⁶

ו. יוסף עזריהו (1873-1945)

יש גם מי שלא ראה חשיבות מרובה בסיור המקראי, כדוגמת יוסף עזריהו. עזריהו היה איש חינוך רחב אופקים, שעלה מרוסיה בשנת 1906 ושעסק בארץ בתחומי חינוך מגוונים בראשית המאה ה-20. עזריהו הוא דוגמה למחנך שלא ראה בסיור המקראי ערך נעלה ולא דבר שצריך להרחיב בו יתר על המידה. הוא כתב בנושא זה:

לא יעלה על דעת איש ליעץ למורה לערוך טיול, למשל, אגב למוד פרק כ"ב בבראשית, לשם המחשת הפסוקים "לעת צאת השואבות" ... או כדי להמחיש את הפסוקים "ולקט קצירך לא תלקט וכו' ... כן יהיה בכך משום סילוף מטרת הלימוד הזה ... להוליך את התלמידים לראות את הברכות "העליונה" ו"התחתונה" (בישעיהו כ"ב) ואת הנקבה בירושלים, כי לא הקניית מוצגים ריאליים חדשים אף לא הקניית ידיעת העבר של הארץ אנו מבקשים בלמוד המקרא.²⁷

ז. שלמה דב גויטיין (1900-1985)

שלמה דב גויטיין, שעסק שנים רבות בהוראת תנ"ך, ציין את חשיבות הסיור המקראי, ועם זאת הדגיש שלמורים אין תמיד את הכלים ואת הידע הדרושים כדי שהסיור יהיה יעיל: "בעניין הראשון עשה בית הספר העברי גדולות ... על ידי טיולים למקומות תנ"כיים, אך עדיין רב מאוד מספר בה"ס והכיתות שלא נעשתה בהן כמעט כל פעולה בכון הזה, לרוב מפני שהמורים אינם מוכנים לכך ... חובה על המורה לערוך טיולים תנ"כיים, ספרי עזר לכך, מורי הדרך של ברסלבסקי או וילנאי, צריכים להיות בספרייה של כל בית ספר, גם יסודי במשמע."²⁸

26 אדר, צ' (תשט"ו), **הערכים החינוכיים של התנ"ך**, תל אביב, עמ' 12.

27 עזריהו-א', י' (ללא שנת הוצאה), **הוראת התנ"ך**, רמת גן, עמ' 73.

28 גויטיין, ש"ד (תשכ"ה), **הוראת התנ"ך**, תל אביב, עמ' 115.

גויטיין היה חריף מאוד בביקורתו על הסברים גיאוגרפיים בשיעור תנ"ך שכן לדעתו אין מקומם בשיעור זה.²⁹ הוא סבר כי יש מקום לצאת לשטח לקריאת פרקי תנ"ך מסוימים, כמו קריאת מזמור צג או קז על שפת הים ומזמור ח ליד מדורה דועכת,³⁰ אך יש להיזהר מאוד מ"מזרחיות" מופרזת בשעה שרוצים ללמוד את הריאליה של התנ"ך בשדה.³¹

אכן, התיאורים הראשונים על אודות שילוב לימוד התנ"ך בהוראת הגיאוגרפיה של ארץ ישראל תוארו בעיקר על ידי מסיירים, משוטטים ואנשי שדה, ולא דווקא על ידי מורים. תיאורים אלו הם שהביאו את ניחוחות החוץ לכיתה והם שיצרו רצון לצאת מבין כותלי בית הספר לצורך לימוד.

ח. דוד ילין (1864-1942)

דוד ילין היה מחנך ומורה לתנ"ך אשר הושפע עמוקות מחינוכו היסודי בחדר ובישיבה, כמו גם מעולם ההשכלה. ילין שימש מורה במוסדות שונים, ובין השאר לימד בבתי ספר של חברת "עזרה" כ-25 שנה, מהן כ-15 שנה בבית הספר למל ועשר שנים בבית המדרש למורים. ילין היה בעל יחס מיוחד לסיורים ולהוראת התנ"ך בהם. הוא ערך טיולים עם תלמידיו והדריך אותם בשבילי הארץ. חלק מהטיולים התקיימו בקרבת ירושלים וחלק היו רחוקים יותר.³² על פי מקורות שנכתבו על ילין, הוא סבר כי טוב לדעת את הארץ שבה נוצר התנ"ך למען הבנת התנ"ך והפרטים השונים הנזכרים בו. כדי ללמוד את דברי הנביאים, כדי להכיר את אופיים האנושי והנבואי, כדי לעמוד על תכונותיהם העצמיות ועל אורח חייהם כסופרים וכמשוררים וכדי לרדת לסוף דעתם, טוב להכיר את המקומות שבהם חיו מחברי ספר התנ"ך. למשל, על לימוד ספר עמוס אמר: "יש לערוך טיול לתקוע עם התלמידים ובמקום הם מתרשמים על אורח חייו של הרועה עמוס ובאופן זה הם עשויים להבין את משליו ותיאוריו של מחבר הספר שהם לקוחים בחלקם הגדול מחיי האיכרים והרועים".³³

בספר "על הראשונים", שיצא לאור בשנת תשי"ט והמרכז מידע על מחנכים ראשונים בארץ, נכתב גם על דוד ילין. ברשימה עליו בולט מאוד פן זה של שילוב המקורות המקראיים בסיור בשדה. בין השאר, מסופר שם שכשחניכיו התאוננו על קושי במהלך סיור, היה מצטט פסוק מן התנ"ך שאמור היה לעודדם.

29 גויטיין העיר על שיעור ששמע שבו המורה התייחס לקו פרשת המים. לדעתו, הסבר זה בשיעור היה מיותר כיוון "שתנ"ך אינו שיעור מולדת" (שם, עמ' 210). רשימה זו הובאה גם ב**החננוך ב, שנה יא**, תרצ"ח, עמ' 206.

30 שם, עמ' 293.

31 דברים אלה הביא ש"ד גויטיין, במאמר "על הוראת התנ"ך בחברות הנוער", בתוך: א', מלמט (עורך) (תש"ז), **תכנית ללימוד תנ"ך בחברות הנוער**, ירושלים, עמ' 6.

32 על פועלו של ד' ילין בעולם הסיורים וידיעת הארץ ראו: בן אריה, י' (תש"ס), "התפתחות לימוד ידיעת ארץ ישראל בעם היהודי בעת החדשה", **קתדרה**, 100, עמ' 315 והערות 46, 471; על חשיבות הסיור במוסדות השונים שבהם עבד ועל השקפתו בעניין ראו: "המורה", **הד החנוך**, **טו, גיליון ח-ט** (אייר תרצ"ט), עמ' 147; ד', לוי (עורך) (תשי"ט), **על הראשונים**, תל אביב, עמ' 50-51. על סיור בבית הספר למל ראו: ריבלין (כינוס), ב' (תשל"ב), **כתבי דוד ילין, א, ירושלים של תמול**, ירושלים, עמ' 399. ילין הכניס הרבה מאוד ריאליה מן השדה בחקר המקרא: ע"צ, מלמד (עורך) (תשמ"ג), **כתבי דוד ילין, ו, ירושלים**, עמ' ט-י. על החשיבות שבהוצאת ילדי ירושלים לסיור, ראו: **כתבי דוד ילין, ב, ירושלים**, תשל"ג, עמ' 92. על יחסו לטיולים בכלל כמצווה ראו שם, עמ' 251-254.

33 קסאן, ש' (תשמ"ז), **דוד ילין המחנך והמנהיג**, ישראל, עמ' 43-47.

לדוגמה מסופר שאמר: "אכן נעימה היא ארץ אבותינו להולכים עליה!" ושבאחת מרשימותיו הרבות על ארץ ישראל ועל חיי תושביה כתב: "אך איה המה אחינו ההולכים עליה?"³⁴

ביום זיכרון לילין - שערכה החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שאותה ייסד - נשאו דברים אישים שונים, ביניהם ישעיהו פרס. פרס הזכיר את סיוריו של ילין עם תלמידיו כדי ללמוד על עברה של הארץ: "היה בזה משום חידוש שלא ידעו כמותו בארצות הקדם בזמן ההוא, והחידוש הזה גם הוא נבע מתוך הרצון האדיר לראות את הארץ ולהבין את עברה".³⁵

ט. חיים אריה זוטא (1868-1939)

ח"א זוטא התחיל את דרכו בליטא ועלה לארץ בהשפעת מ' אוסישקין בשנת 1903. בתחילת דרכו היה מורה בבית ספר לבנות ביפו ואחר כך עלה והתיישב בירושלים. הוא היה מורה וניהל את בית ספר למל והיה בצוות המורים הראשון של הסמינר למורים (לימים מכללת דוד ילין). זוטא עסק במקרא, בהיסטוריה ובידיעת הארץ, וגם כתב על כך ספרים. זוטא וסוקניק הוציאו בשנת 1920 מדרוך לירושלים וסביבותיה, בסוף המדריך, פרטו הנחיות ליציאה לטיולים, ובין השאר כתבו: "קבוצת מטילים תבחר מתוכה ראש ולפקודתו צריכה להשמע... אל תרגזו בדרך והתייחסו באדיבות לערבים הנפגשים על דרכם. מצפן ומשקפת, מכונת צילום ופנס חשמלי הם מהדברים המועילים והמרבית עניין בטיול... שאלו שם הכפרים, הנחלים, החרבות וההרים מפי התושבים תרשמום ותשוו עם המפה. ספר התנ"ך ילך בכל טיולך".³⁶

ח"א זוטא עודד את המורים להשתמש במפה כעזר בלימוד תנ"ך: "המורה צריך להרגיל את ילדי ישראל לראות את מפת הארץ מיום הכנסם לבית הספר, תרשים הארץ צריך להיות התמונה הראשונה שהילד רואה... ומשנה לשנה עם לימוד התנ"ך ירשם לו התלמיד ע"פ הוראת המורה, נקודה אחר נקודה בטבלא הזו: חברון, באר שבע, יריחו, גלגל, ירושלים, שכם, גבעון, בית אל וכו' וכו'".³⁷

י. יוסף ברסלבסקי (1896-1972)

ראוי לציין במיוחד את הסייר, הגיאוגרף, איש הספר וחוקר התנ"ך יוסף ברסלבי, שהקדיש מזמנו לידיעת הארץ ולמחקרה. בפתח סדרת הספרים הידועה שהוציא, "הידעת את הארץ", כתב ברסלבסקי את דעתו באשר לידיעת הארץ ומטרותיה, וכמובן התייחס להוראת תנ"ך בשדה - המעוררת, לדעתו, עניין מוגבר גם במקצועות אחרים:

הסברת התנ"ך ומקורותיו העתיקים בכלל לאור החקירה וההתבוננות בטבע הארץ ובתושביה הערבים... המגמה להאיר את מקורותינו ההיסטוריים הקדומים באור ההסתכלות המדעית, מביאה את איש ארץ

34 בבנישתי, ד' (תשי"ט), "ר' דוד ילין", בתוך: ד', לוי (עורך), **על הראשונים**, תל אביב.

35 פרס, י' (תש"ב), "רבי דוד ילין ז"ל", **ידיעות**, ט, א, עמ' 3.

36 זוטא, ח"א וסוקניק, ל' (2001), **מדרוך לירושלים וסביבותיה**, 1920, ירושלים: אריאל, עמ' 232.

37 זוטא, ח"א (תרצ"ה), **דרכי הלימוד של התנ"ך**, ירושלים, עמ' רלב; זוטא, ח"א (תשס"א), "עצות למטילים", בתוך: ג', ברקאי וא', שילר (עורכים), **ליקוטי ארץ**, (אריאל 147-148), ירושלים, עמ' 143-144.

ישראל במגע עם התנ"ך, עם ספרות ימי הבית השני, עם הספרות התלמודית והמדרשית, עם ספרות ימי הביניים, עם גילוי הגניזה הקהירית ועוד... הספרות העתיקה בכללה מאצילה על "ידיעת הארץ", מקסם לשונה הארכאית, מתנבטת הגותו ורוחו של העם העברי הקדמון ושומרת על הגיאוגרפיה של ארץ ישראל מן היובש האורב לה מכל צד".³⁸

בספרו הביוגרפי "בנתיבות לא סלולות אל ידיעת הארץ", סיפר ברסלבי על ראשית דרכו בידיעת הארץ ואמר שנעשתה בשילוב תחומי דעת שונים, שאחד המרכזיים בהם היה התנ"ך. בשנות העשרים של המאה ה-20, בשרתו בשורות ההגנה, העביר ברסלבסקי תגבורות ליישוב הר טוב. שם התוודע לאזור פעילותו של השופט שמשון ולקשר של הסיפור לשטח שבסביבות היישוב צרעה:

עם שחר עמדתי בחצר הרטוב לחזות בנוף הנשקף מן המושבה. מאחד הפתחים יצא אכר, הצביע על כפר ערבי בראש הר מנגד ועל קבר קדוש, בצידו של דקל, והסביר: "שם צרעה - מולדת שמשון הגבור". ומה שם הכפר כיום? - שאלתי. צרעה (קרי: סרעה) - ענה האכר. בקשתי להביא תנ"ך: הספר נפתח, כאילו מאליו, בשופטים, פרק יד, המתחיל במלים: "וירד שמשון תמנתה"... "וירד שמשון תמנתה!" - קראתי ולא יספתי... כמה מוחשי צירוף מלים זה, כמה נאמן הוא לרקע ההררי שמנגד... מהרטוב זו, בה זכיתי לחוויה התנכית-הארצית הראשונה מבחינה טופוגרפית-היסטורית, פולקלוריסטית וארכיאולוגית, נשאתי עמי ודאי את דמדומי תת-ההכרה, כי ספר הספרים שלנו מעורה בטבע ארצנו, בנופה, בתנאיה הגיאוגרפיים והגיאומורפולוגיים, וכי מתוכם צמח את צמיחתו האורגנית הבלתי אמצעית.³⁹

יא. נתן שלם (1897-1959)

אי אפשר שלא להזכיר את המורה לגיאוגרפיה נתן שלם, שמעט מדבריו נחשפו עם פרסום יומניו. מהיומנים עלתה ראייתו האינטגרטיבית של שלם, ובכללה גם החשיבות שראה בשילוב התנ"ך בסיוור. הוא ראה באפשרות ללמוד את התנ"ך על פי השטח "נתון מדעי ממדרגה ראשונה".⁴⁰

שלם היה דמות ססגונית ומורכבת. הוא ניסה להשתלב במערכת האקדמית באוניברסיטה העברית ללא הצלחה, אך מנגד הצליח לייסד חוג משוטטים ולהרביץ בהם מתורתו. בין הדברים שרצה לבסס היה, כמובן, הנחלת אהבת הארץ דרך מקורות יהודיים קדומים - שמהם, לדעתו, אפשר ללמוד על מסורות עתיקות ועל האוכלוסייה המקומית. שלם ראה בתנ"ך מקור בלתי אכזב למידע, ומשום כך עשה בו שימוש גם בשדה: "לבסוף אציין ששימת לב מיוחדת הקדשתי לספרותינו העתיקה וביחוד לתנ"ך. ככל

38 ברסלבסקי, י' (תשט"ז), **ידיעת את הארץ, א, הגליל ועמקי הצפון**, תל אביב, עמ' ט-י.

39 ברסלבי, י' (תשל"ד), **בנתיבות לא סלולות אל ידיעת הארץ**, תל אביב, עמ' 12-14. סיפור זה ועוד על דמותו של ברסלבי בחקר ידיעת הארץ ובהקשר המקראי ראו: קרסל, ג' (תשל"ל), "יוסף ברסלבי (ברסלבסקי)", בתוך: י', בן שם, חמ"י, גבריהו וב"צ, לוריא (עורכים), **ספר יוסף ברסלבי**, ירושלים, עמ' 35-43. בהקשר של אזור פעילותו של שמשון, שציטטנו ביחס לו מדבריו של ברסלבי, ראו לציין שהמבט הגיאוגרפי באזור פעילותו של שמשון תפס את עינים של חוקרים מספר. דוגמה לניתוח גיאוגרפי על פי אזכורים מקראיים: רוזנסון, י' (תשנ"ו), "עיון במשמעותם הפרשנית של התיאורים הגיאוגרפיים בסיפורי שמשון", **בית מקרא**, קמה, עמ' 135-152.

40 בר-גל, י' (תשס"ג), **מי שחלם, נתן שלם ויומניו**, תל אביב, עמ' 72; 84.

שהעמקתי חקור בספר הספרים הזה ראיתי שהוא מקור בלתי אכזב בו מכונסת באורח פלא ארץ ישראל כולה וכאילו היא מקופלת בעצמה בהרי הארץ גופם.⁴¹

יב. זאב וילנאי (1900-1988)

אחד המחנכים הראשונים שהכיר בחשיבות הוראת התנ"ך בשדה היה זאב וילנאי - מחלוצי הסיור בארץ ישראל. משחר ילדותו, ציין וילנאי את רצונו להיות מורה ולהוציא את תלמידיו החוצה לחיק הטבע.⁴² בהמשך דרכו, ראה את החיוב שבשילוב הוראת התנ"ך בשדה והדגיש זאת בכמה מפרסומיו:

ערך רב לקריאת פרקי-תנ"ך במקורם בסביבות שבהן נתרצחו המאורעות. ביקורים במקומות, הידועים מתוך לימוד המאורעות ההיסטוריים שנתרקמו בהם, השפעתם רבה מאוד. בשעת סיורים בירושלים צריך לקרוא במקומות שונים פרקי תנ"ך מתאימים. בגדות הירדן, אל מול יריחו, יש לקרוא את הפרק על מעבר בני ישראל, בתל יריחו - את הפרק על כיבוש יריחו בידי יהושע בן נון וחילותיו. בהר נבו את הפרק המתאר את משה המשקיף על פני ארץ כנען ואת אחריתו.⁴³

בדבריו אלו, לראשונה, אנו מוצאים משנה חינוכית המציעה שילוב בין לימוד ובין סיור באתרים מטיילים. מי שהכיר את וילנאי יודע שהיה גם נאה מקיים. בהדרכתו הקפיד להציג את המקורות השונים הקשורים באתר. רמזים לשילוב תנ"ך בסיורים על ידי מחנכים נוספים אפשר לראות, אם כי בצורה די מצומצמת, בספרים להוראת תנ"ך.

יג. אליעזר שמאלי (1901-1985)

אליעזר שמאלי נולד באוקראינה, עלה לארץ בשנת 1920 ולמד הוראה בבית המדרש בירושלים. לאחר מכן, לימד בבתי ספר שונים והשפיע על דורות של תלמידים, בהם גם יצחק רבין. על מפעלו החינוכי והספרותי הוענק לו פרס ישראל בשנת 1957. באחד מספרי הפדגוגיה משנות החמישים, התייחס שמאלי ללימוד התנ"ך ולקשר האמיץ של הלימוד לשטח:

הילדים מחבבים את סיפורי המקרא והננו מרבים לקרוא בהם. הפרקים היפים והמלכבים על סיסרא ואליהו הנביא הנם מוחשיים כאן מאוד והננו חשים את המאורעות בגופינו ממש. הנה הקישון, אותו נחל שגרף את רכבו של סיסרא, לעינינו ממש, וקצת יותר מזרחה חרושת הגויים ועמק יזרעאל. ועל מדרוני הר זה שאנו חיים עליו התהלך-תעה אליהו הנביא, בבורחו מפני אחאב ואיזבל. מרחוק שעה מכאן בנה את המזבח על ההר וקרא את קריאתו: עד מתי אתם פוסחים על שתי הסעיפים?!, הסיפורים משכנעים בציריותם והמתח גדול.⁴⁴

41 שם, עמ' 72, התייחסות נוספת של נתן שלם ראו בעמ' 84.

42 וילנאי, ז' (תשל"ה), ואהבת לארץ כמוך, ירושלים, עמ' 31.

43 וילנאי, ז' (תשי"ג), הטיול וערכו החינוכי, ירושלים, עמ' 16.

44 שמאלי, א' (תשי"ג), בדרך לבית החינוך, תל אביב: אורים, עמ' 42.

יד. יהודה אליצור (1911-1998)

יהודה אליצור היה מורה לתנ"ך באוניברסיטת בר אילן אשר העמיק את לימוד המקרא בהיבטים של ריאליה באמצעות לימוד הדברים בשדה ובאמצעות שימוש במפה בכיתה: "לימוד תנ"ך עם פרופ' אליצור היה שילוב של סיורים בכל אתרי המקרא, התרשמות מן הנופים והכרה טובה של הרקע ההיסטורי והארכיאולוגי. מתוכם ומתוך מפת ארץ ישראל המלווה תמיד כל דיון מקראי בוקע עולם של אמונות ודעות".⁴⁵

טו. מנחם זהרונני (1912-1979)

מחנך וסייר נוסף שהנחיל לילדיו את אהבת הארץ באמצעות שילוב המקורות היהודיים בסיור והמחשתם בשדה היה מנחם זהרונני. בחלוף כמה שנים למות אביה, סיפרה בתו על החוויה של הסיור המקראי שחוותה:

בילדותי היה אבינו ז"ל נוהג לקחתנו עמו לטיולים בעמק ובהרים העוטרים אותו. ניצבים היינו על אחת מפסגות הכרמל הגלובע או גבעת המורה ובולעים בעינינו את מרחבי הנוף. אז היה אבא פותח בתיאור אחד מאירועי העבר: כמו במטה קסם שבו ועלו דמויות אליהו, המשנס מותניו ורץ לפני מרכבת אחאב... שאלו, השב שחוח מעין דור... גדעון המתגנב בלילה, אל מחנה מדיין... מרחק הזמן נמחק כלא היה וליבנו דאב את מות שאלו ובניו ופירפר בחרדה למראה ברק בן אבינועם, המוביל את עמו למלחמה בסיסרא.⁴⁶

מנחם זהרונני כתב כמה ספרים לטיולים בארץ ובהם בולט עניין השילוב של תחומי הדעת השונים בסיור, ביניהם כמובן גם לימוד פרקי התנ"ך. במבוא לספרו "טבע ונוף", התייחס זהרונני לשילוב זה וציין את המגבלות הקיימות בעניין ואת חששו מחוסר יכולת לזהות אתרים בוודאות: "אין להתעלם גם מן העובדה, שחלק גדול מאתרי התנ"ך לא זהו בוודאות של למעלה מכל ספק, וכי חוקרים שונים חלוקים בדעותיהם בעניין זיהויו של מקום זה או אחר. מחבר הספר יוצא מההנחה, בקבלו את דעתו של חוקר פלוני, כי מבחינה חינוכית חשוב להבנת המקרא או מאורע היסטורי, בעיקר הנוף של איזור האתר ולא תמיד הכרח הוא לאתר את מקומו המדויק של האתר עצמו".⁴⁷

הסוציולוג עז אלמוג, בספרו "הצבר - דיוקן", ניתח את דמותו של הצבר על מרכיביה השונים. בין המרכיבים שמנה נזכר גם היחס לנוף המולדת. כן ציין כי בראשית המאה ה-20 החל להיווצר פולחן של גילוי הנוף בעזרת התנ"ך: "המנהג לגלות את התנ"ך בנפים ואת הנופים בתנ"ך ביטא את הצורך למצוא

45 אליצור, י' (תשנ"ט), "על פרופ' יהודה אליצור ז"ל, בתוך: י', שביב (עורך), **שנה בשנה, לט**, ירושלים, עמ' 581. יצא לי להיות מתלמידיו הרבים באוניברסיטה, ותמיד לפלא היה בעיניי שלמרות גילו המופלג לא התעצל ותמיד הביא עימו מפה לשיעורים כדי להראות את זירת ההתרחשויות.

46 זהרונני, ע' (תשמ"ה), **דרך ארץ, עם חי בנופיו**, ירושלים, מהמבוא.

47 זהרונני, מ' (תש"ל), **טבע ונוף, פרקים בהוראת מקרא, היסטוריה וידיעת הארץ**, תל אביב, עמ' 7.

לכל אתר בארץ ישראל קשר היסטורי... כבר בתקופת העלייה הראשונה נהגו המתיישבים היהודים לשוטט בארץ, והתנ"ך שבידיהם משמש להם מעין מדריך טיולים המספר את סיפור הנוף שלמולם.⁴⁸

שיטוט זה בעזרת התנ"ך קשר את החלוצים הראשונים לארץ וחיזק בהם את הרגשת המולדת. לכן, חלק מהמחנכים עשו שימוש נרחב בתנ"ך ביציאתם לשדה כדי להמחיש לצבר כי באדמת המולדת טמונים חוויות ורגשות לאומיים מימים עברו.⁴⁹

התנ"ך והארץ בהשקפתם של כמה ממנהיגי העם

נמצאנו למדים שאינה דומה קליטת עולם התנ"ך באמצעות הכתובים עצמם לקליטתה בזירת האירועים. להלן נכיר תגובות אחרות למפגש שבין האישיות, הטקסט והשטח. לימוד התנ"ך בבית ובשדה היה נחלת לא מעט בתים בזמן העליות הראשונות, במיוחד היה לימוד זה חלק מהווי החיים ביישובים שהשקיפו אל נופים שבהם התרחשו פרשיות מקראיות. מבט לעניין זה, הפעם דרך התבטאויות של מנהיגי האומה, יכול לתת תמונה מעניינת ומגוונת בנושא.⁵⁰

א. זאב ז'בוטינסקי (1880-1940)

ז'בוטינסקי, יליד אודסה שבדרומה של רוסיה, היה מצביא, סופר, מתרגם ואיש עקרונות. הוא הקים את תנועת בית"ר והיה מן הדמויות החשובות בעשורים הראשונים של המאה ה-20, בתקופה שבה נתגבשה הדרך הציונית שהביאה להקמת המדינה. בכתביו ובהתבטאויותיו, ניכרת אהבתו לארץ ישראל. הסיפור המובא בזה, שנכתב על ידו, עשוי לייצג את התהליך האישי שעבר לבניית הקשר העמוק לארץ ישראל באמצעות הסתכלות בנוף. הסיפור מתעד סיור שערך בזמן שהייתו במסחה. נער מהמקום, ששלט בנוף, הדרך את ז'בוטינסקי באותו סיור, והדרכתו היה ספוגה בקשר עמוק לעבר המקראי של האזור. ז'בוטינסקי התרשם עמוקות מקשר זה.

ובינתיים הגענו כבר לראש התבור. עוד סיבובים אחדים בין אילו חורבות - ואני נעצר כתקוע, בפה פעור למחצה ועיניים לטושות לרווחה, ואיתמר, בקול חרישי, אך חגיגי, כמקיים טקס של הכרזת שם לפני כס המלוכה, מציג:

- עמק יזרעאל.

ואולם בן לווייתי אין דעתו פנויה לנצרת. שמות אחדים עולים בזיכרונו ועל לשונו. פה, בעצם המקום הזה, כינסה דבורה את צבאה, והם, עשרת אלפים איש, ירדו מכאן

48 אלמוג, ע' (תשנ"ז), **הצבר - דיוקן**, תל אביב, עמ' 253. בנושא לימוד המולדת ככלי ציוני רחב ראו: שחר, ד', **דע מאין באת... הוראת ההיסטוריה הלאומית בחינוך העברי בארץ ישראל 1882-1918**, עמ' 232-241.

49 שם, עמ' 265.

50 על אנשי העליות הראשונות והשפעת התנ"ך עליהם ראו: אקרמן, א' (תשמ"ו), "השפעת התנ"ך על 'הנחשונים בהתיישבות', ועל הוגי רעיון השיבה לקרקע המולדת", **כיוונים**, 5, עמ' 93-117. גם יצחק טבנקין התייחס לקשר החשוב של אנשי העלייה השנייה לתנ"ך ולארץ ישראל וראה את השפעתו החזקה על אנשי העלייה, ראו: טבנקין, י' (תש"ז), "המקורות", בתוך: ב', חבס (עורכת), **ספר העליה השניה**, תל אביב: עם עובד, עמ' 27.

במורד הזה, ושם, בפנינת העמק בה מתפתל הקישון הסמוי כרגע מעינינו, היכו שוק על ירך את חילותיו של יבין מלך כנען. איתמר יודע בדיוק, כי לכנענים היו בקרב זה תשע מאות רכב-ברזל. והנה שם, שמאלה מזה, שכנה צֶעֱנִיִּים, בה הרדימה והרגה יעל את שר-צבאם סיסרא. ושם, עוד יותר רחוק, רואה אדוני את השיאים האפלים הללו? אלה הרי הגלבוע. שם ניגפו שאול ובניו לפני פלשתים; וכאשר הגיעה בשורת מותם לאוזני דוד, קרע את בגדיו וקילל את ההרים הללו קללה איומה: הרי הגלבוע, אל טל ואל מטר עליכם... האם לא משום זה קדרו כל כך הפסגות המקוללות? ועוד ביתר עומק, הרחק-הרחק, ליד הכרמל עצמו, היה אי שם כרמו של נבות, ושם-שם, בשדות יזרעאל הסמוכים, אכלו הכלבים את בשר המלכה המרשעת איזבל.

הוא מספר ואני אינני גורע עין, אך לא מכרמו של נבות אלא מפניו של איתמר; אני מביט ומקנא. מעולם לא ידעתי, לעולם לא אדע אותו רגש שלם, אורגני, אחיד ויחיד של תחושת המולדת, בה נתמזג הכל, העבר עם ההווה, האגדות עם התקוות, הפרטי עם ההיסטורי. לילד זה שייך כל שעל מאדמת עמק יזרעאל, כל אמה מאוכלסת בשבילו דמויות חיות וקרובות, והוא משקיף על פני העמק בעיני בעל ותושב ותיק, ועל כל צעד נד ראשו ניד ברכה לזיכרונות, כאילו הוא עצמו חיה את כל אלה. איזה כוח-אנטיאוס נפלא הולך ובשל ביצור קטן זה, הקשור באלף שורשים סמויים אל אדמת קודש זו, איזה שגשוג ופריחה עוד צפויים לכוח זה ומה נסים ונפלאות עתיד הוא לחולל?⁵¹

ב. דוד בן גוריון (1886-1973)

לדוד בן גוריון הייתה דעה מוצקה ביותר בעניין הקשר שבין התנ"ך והשדה. הוא הכיר לעומק את שני התחומים הללו והרבה להשתמש בהם בפורמים שונים.⁵² בזיכרונות על חוג לתנ"ך שהיה מתקיים בביתו של דוד בן גוריון, נשא חיים גבריהו, שהיה בן המשתתפים בחוג, דברים בזכות הנושאים המיוחדים והמעניינים שעלו אגב הלימוד בחוג זה:

אפתח במילים אחדות לכבוד האכסניה, שדה בוקר. בן גוריון היה אומר, שמקום אידיאלי לעיסוק רוחני הוא שדה בוקר. פה האווירה טובה לעיסוק בעניינים חובקי עולם. יש פה איזה שקט מסוים, ולכן 'כי משדה בוקר תצא תורה'.

חושבני שאנשי שדה בוקר הנמצאים פה ימצאו עניין בכך שבן גוריון האמין שנמצא עדות למציאות אלוהים בהתהלכו כאן בשדה בוקר. היה זה מנהגו להתהלך כל בוקר מספר קילומטרים. בלכתו שם לב לכך שבעל חיים קטן ששמע את קול צעדי נסוג לצידו הדרך, וכך סיפר: מה גדול מעשה יוצר עולם ובורא הכל שהעניק לאותו בעל חיים את התבונה להיזהר ולשמור על נפשו.

51 זבונסקי, ד' (תש"ט), **כתבים, סיפורים** (תרגום: ח' ריכמן), ירושלים, עמ' 215-216.

52 על יחסו של בן גוריון לתנ"ך נכתב בכמה מקומות, לדוגמה ראו: צביון, א' (תשמ"ט), "ככל הגויים" ועם סגולה, זיקתו של בן גוריון לתנ"ך, **שדמות, קצ**, עמ' 77-88; שפירא, א' (תשנ"ז), "בן גוריון והתנ"ך: יצירתו של נרטיב היסטורי", **אלפיים, 14**, עמ' 207-231.

פעם באה לכאן קבוצה של 'נשי הדסה', והוא כדרכו החל בשבחו של שדה בוקר. וכך אמר: 'הקדוש ברוך הוא ברא את כל העולם, אבל בחוכמתו כי רבה החליט להשאיר תחום מסוים מדברי בכדי שגם בני האדם יוכלו לשתף עצמם במעשה הבריאה ובמעשה היצירה. המדבר הוא המקום שהשאיר לנו הקדוש ברוך הוא להתגדר בו'.⁵³

בן גוריון ראה את הקשר שבין התנ"ך והארץ כהכרחי. לדעתו, שניהם צריכים להתמזג לאחד, אחרת קשר זה לא יחזיק מעמד: "רק העם שייאחז מחדש בארצו, בכל חלקיה, בהרי ירושלים ושומרון, בכרמל ובגליל, בערבות הנגב ובשפלה, בחוף הים התיכון ובבקעת הירדן, יילקט ויתערה בנוף המבהיק מכל עמוד של ספר הספרים, ולשון הספר תהיה לשונו החיה, הטבעית, שבה יהגה ויחלום, בידעים ובלא יודעים, רק עם זה יפתח לו הספר את סגור ליבו ונפשו הפנימית ונשמת העם יהיו לאחת".⁵⁴

על אף שלא היה איש סיורים, ידע בן גוריון היטב שיש מקום לשילוב בין התנ"ך והסיור בארץ וכי יש חשיבות חינוכית רבה בסיור המלווה בדגשים מקראיים. בהתכתבות בין לבן גוריון והפילוסוף נתן רוטנשטריך, הדגיש בן גוריון את הנושא: "תודעת המולדת חשובה מאוד לנוער הישראלי אבל הוא ימצא אותה לא בספרי פינסקר והרצל, אלא בתנ"ך (במקצת ב"אהבת ציון"). הוא מוצא אותה בסיורים בארץ".⁵⁵

ג. יצחק בן צבי (1884-1963)

יצחק בן צבי עלה לארץ בשנת 1907 והיה פעיל במפלגת פועלי ציון. הוא נשא לאישה את רחל ינאית, שמדבריה הזכרנו למעלה, ושניהם לימדו זמן קצר בגימנסיה העברית בירושלים. בן צבי היה פעיל בארגונים שונים בראשית דרכה של המדינה. בשנת 1952, נבחר לנשיא המדינה ושירת בתפקיד זה עד פטירתו בשנת 1963. היה ידוע בעממיותו ובצניעותו. הוא עסק במחקר ברצון להוכיח את רציפות היישוב היהודי בארץ ישראל לאורך השנים, גם בתקופות שבהן הגלות היהודית הייתה בעיצומה.⁵⁶ לצורך כך, פרסם ספרים שונים והרבה לסייר בארץ ולתעד את מסעותיו.

בקיץ תר"ע (1910), אחרי שייסד את עיתון "האחדות", נטל בן צבי חופשה ויצא עם אישתו רחל ינאית ועוד כמה חברים לסיור רגלי בשומרון ובגליל. הם יצאו לדרך עטופים בכפיות ובלבוש מסורתי:

בשמונה באלול תר"ע יצאנו לדרך. השכמנו בבוקר לבושים בגדי דרך... השכמנו קום, תחילה הלכנו בדרך המוליכה לשכם. אולם לאחר שעלינו על הר הצופים והגענו לכפר שעפת, פנינו מזרחה וירדנו בשבילים לענתות, מולדת הנביא ירמיהו, עכשיו כפר ערבי קטן (ענתא), המונה כשלוש מאות נפש. אולם בשבילינו היה זה לא כפר ערבי, אלא ענתות הקדומה, ולעיני רוחנו דמות הנביא חופפת עוד עליו. מכאן

53 גבריהו, י"ח (תשי"ז), "זכרונות מחוג התנ"ך ביתו של דוד בן גוריון, בתוך: מ"י, כוגן (עורך), **בן גוריון והתנ"ך - עם וארצו**, תשמ"ט, עמ' 70.

54 "הכינוס הארצי השישי לידעת הארץ", **ידיעות**, טו, 3-4, עמ' 123.

55 בן גוריון, ד' (תשי"ז), "לביורה של הסוגיה", חליפת מכתבים בין דוד בן גוריון ונתן רוטנשטריך, **חזות**, ג, עמ' 17.

56 קונפורטי, **זמן עבר** (לעיל, הערה 3), עמ' 101-103.

עשינו דרכנו לואדי פארה, הוא נחל פרת, וגם ממנו, מעמקו, עלו באוזנינו דברי הנביא הגדול: 'ויהי דבר ה' אלי שנית לאמור: קח את האזור אשר קנית, אשר על מתניך וקום לך פרתה, וטמנהו שם בנקיק הסלע. ואלך ואטמנהו בפרת (ירמיהו יג-ה). מי הנחל שטפו בכוח, וצוקי הסלעים, אשר בנקיקיהם הטמין הנביא את האזור, מתרוממים עוד בגאונם ובשיממוןם כמו לפני אלפיים וחמש מאות שנה.⁵⁷

ד. ברל כצנלסון (1887-1944)

ברל נולד בוברויסק (בבלארוס, ברוסיה הלבנה). הוא עלה לארץ בשנת 1909, בימי העלייה השנייה. היה ממנהיגי תנועת העבודה וניסח את יסודות דרכה. היה בן מייסדי קופת חולים כללית, סולל בונה ועוד. היה ממייסדי העיתון "דבר" והיה עורכו עד יום מותו. התייחסותו לארץ ישראל ולתנ"ך הייתה מאוד מעניינת, הוא ראה קשר ישיר בין ארץ ישראל והתנ"ך: "אילמלא ספר התנ"ך לא רק אנחנו לא היינו מגיעים לכאן, ספק אם עם ישראל היה מתקיים; הספרות העברית החדשה לא הייתה נוצרת וכל החזון הציוני לא יכול היה בשום אופן לקום. כי הרי ניתק הקשר הממשי עם הארץ. ארץ ישראל חדלה להיות בשביל היהודים דבר ריאלי, אשר הם יודעים אותו. אבל הספר הזה שימר את הקשר עם המולדת".⁵⁸

ד. יגאל אלון (1918-1980)

דוגמה מאפיינת לקשר שבין התנ"ך והארץ בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת, אפשר לראות בסיפור ילדותו של יגאל אלון, בן כפר תבור. בספרו "בית אבי", תיאר אלון את נופי ילדותו באזור התבור והגלבוע. מתיאורו עולה הקשר לנוף ולמקרא. נכון הוא שאין בדברים התייחסות לסיור המקראי כפי שאנחנו תופסים ומגדירים אותו כיום, אך אין ספק שיש כאן תרבות המעריכה את השילוב של התנ"ך עם הנוף:

בהשפעת סיפורי התנ"ך נתווסף ממד חדש לטיולי בהר התבור, המוכר לי למן היום שבו פקחתי בראשונה את עיני. אומנם דבר לא ניטל מממשותו... בטפסי על גבו או בגלשי מעליו היו קמות לעיני

עלילות דבורה וברק בן-אבינועם; כאן הייתי אומר לעצמי, ניצבו בשעתו עשרת אלפים איש, בני נפתלי ובני זבולון. בטיילי לאורכו של הקישון עלה על הלב סיפור סיסרא ועל אשת הקיני... השיטוט על הגלבוע או בקרבתו העלה לעיני את חייהם, הוד גבורתם ומותם של שאול ויהונתן וכמו להשלמת התמונה הטראגית, הרי מחלון ביתי ממש יכולתי לראות את הכפר הערבי עין-דור ולפני: שאול המלך, העצוב והאהוב עלי מכל מלכי ישראל... הנופים שתיארתי אותם היו נופי ילדותי, פשוטים ומוכרים היטב - בחוג העין, במגע-רגל ובהישג יד, אולם תחת רשמן של העלילות הקשורות בהם, הם כמו יצאו מידי פשוטם.⁵⁹

57 בן צבי, י' (תשל"ב), רשמי דרך, ירושלים, עמ' 38-39.

58 כצנלסון, ב' (תש"ט), כתבי ב' כצנלסון, 11, תל אביב, עמ' 33.

59 אלון, י' (תשל"ד), בית אבי, בארי, עמ' 30-33.

ה. משה דיין (1915-1981)

ההרגשה האישית כל כך של היות האדם חלק מהנוף, חלק מתרבות קדומה של אותם מתיישבים שחיו באזור, הולכת ומאבדת מערכה בעידן המודרני. דיין עשה את ראשית דרכו בעמק בשנות העשרים של המאה הקודמת ולמד אצל משולם הלוי. בספרו האוטוביוגרפי, סיפר דיין על אותם ימים של ראשית הדרך: "משולם... בא לנהלל ב-1922 והתקבל למורה לכל ילדי הכפר... הלימודים נערכו שלא לפי מתכונת קבועה; בוודאי לא לשם רכישת השכלה פורמאלית או תעודה. לתנ"ך עדיפות ראשונה... למדנו את הפרקים ובעיקר לאהוב את הספר... הכרנו את טבע הארץ כמות שהוא כיום וכמתואר בתנ"ך".⁶⁰

דוגמה נוספת לקשר לנוף ולסביבה בהתייחסות לרקע המקראי אפשר לראות בתיאור של משה דיין את נוף מולדתו באזור העמק וסביבות נהלל. שם הספר שכתב, "לחיות עם התנ"ך", מעיד אף הוא על ייחסו לנושא:

לי שנולדתי בארץ ישראל, לא היתה אהבת המולדת אהבה מופשטת. חבצלת השרון והר הכרמל היו ממשי שבממש, פרח נותן ריח והר שרגלי דרכו בשבילי... ראיתי לנגדי לא רק את הקישון העובר בשדות נהלל וכפר יהושע, אלא גם את הקישון נחל קדומים הגורף את צבא סיסרא. כשם שביקשו הורי הבאים מן הגולה לעשות את ארץ ישראל הרוחנית של הספרים למולדתם הגשמית, כך ביקשתי אני להקנות למולדתי הגשמית עומק רוחני-היסטורי, ולהפיח בחורבות ובתלים השוממים את נשמת העבר, ולהחיות את ישראל של ימי האבות והשופטים והמלכים.⁶¹

ו. יצחק רבין (1922-1995)

דמות רבת פעלים נוספת שחונכה להסתכלות מקראית בנוף במהלך סיור היא דמותו של יצחק רבין. רבין סיפר על חוויותיו ועל התרשמותו מן המורה שלו, אליעזר שמאלי:

אחת הדמויות הבולטות, שהטביעה את חותמה בכיתתנו, היה המחנך המצוין אליעזר שמאלי. הוא טיפח בקירבנו רוח טובה של רעות וחברות. קירב אותנו אל הטבע ונטע בנו את האהבה הגדולה לארץ ישראל ולנופיה. היינו מרבים בטיולים רגליים... פעמיים בשנה נהגנו לצאת לטיול גדול. אני זוכר את הטיול לעזה. נסענו באוטובוס דרך אשדוד ואשקלון בדרכים לא דרכים, יום שלם. לכל מקום שהגענו, היה שמאלי קורא באוזנינו את פרק התנ"ך המספר באותו מקום, הקשר המופלא בין עבר והווה היה לנו כהתגלות חוייתית עמוקה.⁶²

60 דיין, מ' (תשל"ז), **אבני דרך, אוטוביוגרפיה**, ירושלים: כתר, עמ' 29.

61 דיין, מ' (1986), **לחיות עם התנ"ך**, ירושלים, עמ' 9.

62 רבין, י' (תשמ"ב), **פנקס שרות, א**, גבעתיים, עמ' 16.

יחסם של סופרים ושל חוקרים לתנ"ך ולארץ

א. יצחק שלו (1919-1992)

ההתייחסות לשילוב מפה בכיתה הייתה כעין בבואה להתייחסות לנושא הסיוור בראשית ימי החינוך בארץ ישראל. קשה להגדיר תקופות מדויקות, אך הרושם המתקבל הוא שרעיון היציאה לשטח והוראת מקרא בשדה חלחל אט אט אל שורות המורים, ובה בעת הורגש חשש מכך. אולי משום שהמורים לא הבינו את היתרון הרב הגלום בהרצאת חלק מהדברים בשדה. החשיבות שבלימוד התנ"ך בשדה ושל הצגת נושאים מדוברים במקרא במהלך סיור עולה בסיפור הומוריסטי שכתב יצחק שלו. הסיפור מציג את המורה הקלסי לתנ"ך בגימנסיה העברית בירושלים בשנות העשרים של המאה ה-20, מורה שאינו ממחר לצאת לסיור מקראי ומעדיף את הישיבה בכיתה הנוחה והבטוחה:

ודאי שאי אפשר שלא להזכיר כאן את מר נוישטאדט, המורה לתנ"ך, שישנה שמו לקריתא-חדתא. שח היה לנו על תפארת הקדומים של המקדש ועיר דוד, בלא שיטרח להראותנו היכן מקומם של אלה בעיר זו שאנו חיים בה. לשבחו של הד"ר רוזנבלום (מנהל הגמנסיה) יש לומר שהיה מפגיע בו לערוך עמנו טיולים כדי להראותנו את מעיין הגיחון ובריכת השילוח ושאר אתרים שהעבר מבצבץ מתוכם כאותם מים בעין רוגל. אך כל הפצרותיו עלו בתהו. מר קריתא-חדתא נמלט חיש אל עולם הרעיונות של נביאים אחרונים ונתבצר ברעיונות ה'שלוש הנצחיות', של ישעיהו וה'סוציאליזם' של עמוס, בלי לצאת משם אל שום דרך עפר ושביל שבשדה.⁶³

ב. מאיר שלו

אי אפשר להתעלם מחינוך שניתן בבית בנושא זה. היו שספגו את הקשר לארץ ישראל בבית, במהלך סיור עם ההורים - שרצו להעניק לילדיהם את חווית החיים באזור ואת חווית האירועים ההיסטוריים המיוחדים שהתרחשו במקום. מאיר שלו, שמדברי אביו ציטטנו למעלה, סיפר שהוריו הרבו לטייל עימו ושהוא התרשם מכך מאוד. את חוויות ילדותו תיאר בהקדמה לספרו "תנ"ך עכשיו":

הורי טיילו אותי בין צרעה ובין אשתאול להראותני את מקום הולדתו של שמשון; אל נמל יפו, ממנו נמלט יונה תרשישה, מפני אלוהיו; מעל גג מנזר נוטרדם הראה לי אבי את גורן ארונה היבוסית, הידועה היום כהר הבית ומתל מגידו צפינו בנחל קדומים, נחל קישון, שגרף וטיבע את מרכבותיו של סיסרא. שמואל, יוסף, אליהו ויונתן היו גיבורי ילדותי לא פחות מקפטין נמו, אמיל ומוגלי.

בבית הספר לימדו אותי כיצד גבר דוד על גוליית. חמשת חלוקי הנחל שליקט דוד היו שקולים כנגד חמישה חומשי תורה. כך אמרו חז"ל וכך אמרה לי המורה. אבל אבי לקח אותי אל נחל האלה, הראה לי היכן חנו בני ישראל והיכן ניצבו הפלשתים, הסביר לי שקלע איננו רוגטקה וברר למעני חמש אבנים מן הנחל. בשעה שכרעתי שם, באפיק היבש, חשתי בין אצבעותי את מגעה הקריר, החלק, של האבן שכמוה הניח דוד בקלעו.⁶⁴

63 שלו, י' (תשכ"ה), פרשת גבריאל תירוש, תל אביב, עמ' 16.

64 שלו, מ' (תשמ"ה), תנ"ך עכשיו, ירושלים ותל אביב, מתוך ההקדמה.

מספר אחר של מאיר שלו, עולים עוד ניחוחות של הקשר לארץ דרך התנ"ך והסיור המקראי. בספרו "רומן רוסי", שבו מסופר על תולדות משפחת איכרים בעמק יזרעאל בימי העליות הראשונה והשנייה, משתקפים חוויותיו הקשורות באזור. אחת דמויות המרכזיות ברומן היא המורה פינס, שהרבה לטייל עם הכיתה שלו ולהראותם את הטבע ואת התנ"ך בביטויים בשדה:

ליד אפיק הקישון הוצאנו מילקוטי הגב את התנ"כים הקטנים, אדומי הצדודית, וקראנו בקולות דקים ומתרגשים: "באו מלכים נלחמו / אז מלחמו מלכי כנען / בתענך על מי מגידו / מן השנים נלחמו / הכוכבים ממסילותם נלחמו עם סיסרא / נחל קישון גרפם / נחל קדומים נחל קישון".

פינס התנועע בקצב העתיק של המילים, גינה את זקני העיר מרוז ש"שבו על המזבלה של הכפר והשתמטו ממלחמה. ואחר כך אמר: "לכנענים היו תשע מאות מרכבות, הם דהרו בעמק, ואנחנו הסתתרנו בין אלוני התבור". אצבעו שירטטה תנופות רחבות באויר, קולו נפרש והתלהב. "ואז ירד גשם. ומה קורה אצלנו בעמק כשירד גשם?".

יש בוץ צעקנו. כמה בוץ? הרבה, צעקנו. "המגפים נתקעים בבוץ ולא יוצאים". "עד הבטן של הפרות", אמר יוסי בן דודי בכובד ראש. "והבוץ הגיע עד הבטן של הסוסים" הולך אותנו פינס הלאה, "הגלגלים של המרכבות נתקעו בבוץ ואנחנו יצאנו מהיער והיכינו בהם ותשקוט הארץ ארבעים שנה". "השקט", אמר אחר כך פינס, כמו לעצמו, "השקט הזה הנמדד בשנים". אבל אנחנו ילדים וטרם הבנו את מלמוליו.⁶⁵

ג. עמוס קינן

עמוס קינן שילב בספרו "שושנת יריחו" הרבה קטעים קצרים שעולה מהם אהבת ארץ ישראל. בדברים הוא מתייחס גם לתנ"ך ולערך המוסף שהוא מעניק לטיול בשטח: "אני מספר את כל הדברים האלה מפני שבארץ צריך לטייל לא רק עם צידנית, אלא גם עם תנ"ך. כי התנ"ך צועק כאן מכל גבעה, כי שום דבר לא השתנה כאן והכל כתוב בתוך הנוף, אם רק מתבוננים בו".⁶⁶

ד. רחבעם זאבי (1922-2000)

רחבעם זאבי היה בין סיירי הפלמ"ח הראשונים ששוטטו בכל פינה בארץ. הוא הבין שהזיקה לארץ ישראל אינה יכולה להיות שלמה ללא הכרת הסיפורים המקראיים וללא הבנתם: "אי אפשר לאהוב את ארץ ישראל, להילחם ולהיאבק עליה, לבנות אותה ולפתחה, מבלי שנבין ששורש הכל נעוץ בספר הספרים, שיש בו הכל".⁶⁷

65 שלו, מ' (תשס"ג), רומן רוסי, תל אביב, עמ' 244-245.

66 קינן, ע' (תשנ"ט), שושנת יריחו, תל אביב, עמ' 257.

67 ששר, מ' (2001), שיחות עם רחבעם זאבי, גנדי, תל אביב, עמ' 99.

ספרי טיולים - לטייל עם התנ"ך

בשנים האחרונות, התפתח ענף נוסף שממנו אפשר ללמוד על היחס לסיורים מקראיים. כחלק מספרות הטיולים העשירה הנכתבת בארץ, מתפתח ענף ספרות המדגיש את סיורי המקרא והרואה בהם נושא מרכזי בטיול. אין זה אומר שספרי טיולים אחרים אינם עוסקים בהקשרים מקראיים, אך הקדשת ספר טיולים לעיון במקרא ולפרשיות מקראיות היא מדד מעניין בבחינת חדירת הנושא בקרב הציבור הרחב.

ג' דורון הדריכה סיורים מקראיים מטעם מכון אבשלום. היא ליקטה נושאים מקראיים מרכזיים והציגה אותם בספר שנקרא "לטייל עם התנ"ך - מסלולי טיולים בעקבות סיפורי התנ"ך".⁶⁸ הספר ממליץ לטייל בעקבות פרשיות מקראיות, המסודרות בספר בסדר גיאוגרפי - מצפון לדרום. ספר אחר שיצא לאור בשנים האחרונות והמציג את הפן המקראי בטיול הוא הספר "מראי מקום - לטייל עם המקורות בצפון הארץ",⁶⁹ שערכו חנה ודוד עמית. ספר זה אינו עוסק רק בתקופת המקרא, אלא יש בו עיסוק רב בהקשרים מקראיים בשדה. ראוי להזכיר את ספרו של אייל דודסון לאזור השפלה, מבית ההוצאה של יד יצחק בן צבי, המציג את הסיור סביב ציר מרכזי של מקורות.⁷⁰ הטיילים והמוציאים לאור ערן ודוד גלאור - המפיקים ספרי טיול עממיים, מעמיקים ומעוצבים - הוציאו תחת ידם שלושה כרכים המכילים 180 מסלולים בחבלי הארץ השונים המוגדרים כמסלולי טיול בארץ התנ"ך. במבוא לספרים אלה, ציינו הכותבים את הסיבה לכתיבת הספרים:

גילינו שבין הכבישים המהירים ובנייני המגורים, מסתתרים סיפורים תנכ"יים, שהתרחשו באותם המקומות ממש. מצאנו שרידים מרהיבים בני אלפי שנים, הנחבאים תחת פני האדמה ומספרים את אותם הסיפורים. הבנו שכדי להכיר באמת את ארץ ישראל, צריך ללמוד את הסיפורים המכוננים שהתרחשו בה בעת העתיקה, סיפורים המופעים בספר התנ"ך. הבנו גם שאין מקום טוב יותר בו נוכל להבין את הסיפורים הללו, מאשר באותו המקום בו הם התרחשו.⁷¹

בשנת תשע"ד (2014), יצאו לאור שני כרכים של מדריך טיולים מפורט ומפואר לשומרון, שכתבו דביר רביב ונתנאל אלינסון. מדריך זה נכתב מהיכרות מעמיקה עם האזור ומושתת על סיורים רגליים ועל תצפיות רחבי היקף. במבוא, ציינו הכותבים את הייחוד של המדריך: "כל טיול בשומרון מזמן לנו מפגש חי וקרוב עם סיפורים מכוננים מתולדות עם ישראל: אנו הולכים בדרכים קדומות בהן פסעו אברהם אבינו משכם לבית אל, משקיפים אל הנוף אותו ראה שמואל הנביא מביתו שבארץ צוף, יושבים בצל הכרמים שראה ירמיהו פורחים בחזונו."⁷²

68 דורון, ג' (2001), **לטייל עם התנ"ך, מסלולי טיולים בעקבות סיפורי התנ"ך**, כנרת. ספר זה יצא בתקופת המאורעות בשטחי יהודה ושומרון ולצד ערני אינו כולל מקורות לסיורים באזורים אלה.

69 ח' וד' עמית (עורכים) (תשס"ד), **מראי מקום, לטייל עם המקורות בצפון הארץ**, ירושלים.

70 דודסון, א' (תשס"ח), **לסייר עם המקורות בנתיב השפלה והרי יהודה**, ירושלים.

71 גלאור, ע' וד' (תשע"ב), **60 מסלולי טיול בארץ התנ"ך**, ירושלים, עמ' 6.

72 רביב, ד' ואלינסון, נ' (תשע"ד), **המדריך למטייל בשומרון, לב ההר וצפון השומרון**, א, ירושלים, עמ' 9.

תנופה גדולה זו של פרסומים עממים ומחקריים מעידה על הצימאון הקיים בציבור הרחב לסוירים בשילוב הדגשים מקראיים.

תמורות ביחס שבין התנ"ך והארץ

על אף הפריחה הספרותית וההגותית שהוצגה, מסתבר שהמעמד של הסויר המקראי לא היה איתן בכל שכבות הציבור ואפילו עבר שינויים מהותיים ברבות השנים. חלק מהאוכלוסייה לא ראתה את הצורך בקישור בין המקרא וארץ ישראל. הדברים עולים בבירור מרשימות שונות בעיתונות על לימוד תנ"ך שאין בו אהבה.⁷³ לעומת זאת, יש מי שרוצה לומר שלא נס לחו של לימוד התנ"ך ושראו לזכור שבעבר חונכנו על התנ"ך, גם אם היום אין זה כך.⁷⁴

את נקודת המעבר והשבר, לכל הפחות בחברה החילונית, ראה א' סימון כבר בהקמת המדינה: "עם קום המדינה נשתנו מוסדי הארץ והתחלפו הזמנים... העברת הדגש מן החינוך לערכים אל פיתוח של כישורים... עזיבת מדעי הרוח ומדעי הטבע, פנייה למדעי החברה והמדעים השימושיים ונהירה למשפטים ומינהל עסקים; באחת משאת הלב של הצבר בן הצבר כבר אינה להכות שורשים במקום, אלא לפרוס כנפיים למרחב".⁷⁵

עיון מעניין בדבר היחס שבין התנ"ך והזהות הציגה אניטה שפירא, שהוזכרה בראשית הדברים. שפירא הציגה את דרכה בנושא בספרה "התנ"ך והזהות הישראלית". בספר 13 נספחים המציגים את תפיסתם של מחנכים, של מנהיגים ושל הוגים ביחס ללימוד התנ"ך.⁷⁶ בעקבות פרסום ספר זה, שמעורר למחשבה בנושאים מגוונים, נכתבו לא מעט מאמרי ביקורת, כל אחד מזווית מבט שונה. דבר המראה עד כמה העניין נמצא בשיח הציבורי.⁷⁷

היבט נוסף ביחס שבין התנ"ך והשטח אפשר לראות בסיפור של אדם זרטל על חפירות שניהל בהר עיבל ועל שיחה שהייתה לחופר במקום עם תלמידה מתנדבת שבאה לחפור שם. הסיפור מדגים את היחס לתנ"ך בקרב בני נוער בסוף המאה ה-20. זרטל סיפר שהמתנדבת תכננה שהות של שבוע ונשארה חודש משום שהתאהבה בעניין:

אצלנו בבית הספר תנ"ך means שעמום means תנ"ך זה עסק של הדושים והחרדים. אף אחד לא שם על זה. מחשבים תקשורת, עורכות דין, כסף אהבה,

73 אמית, י', "לימוד תנ"ך - סיפור שאין בו אהבה", **הארץ**, 23.1.2004.

74 זקוביץ, י' "אל תוותרו על האהבה", יאיר זקוביץ עונה ליאירה אמית ומציע לה לא לזרוק את נכסינו התרבותיים כל כך מהר, **הארץ**, 6.2.2004.

75 סימון, א' (2002), **בקש שלום ורדפהו**, תל אביב, עמ' 34.

76 שפירא, א' (תשס"ו), **התנ"ך והזהות הישראלית**, ירושלים: מאגנס.

77 נציין כמה מן התגובות שפורסמו בעקבות הופעת הספר: גלילי, ז' "המתנחלים גנבו לנו גם את התנ"ך", **דיוקן, מקור ראשון**, (י"ג בטבת תשס"ו), 13.1.2006, עמ' 6; שפירא, א', "עליתו ונפילתו של הטקסט התנכ"י", מוסף שבת, **מעריב** (י"ג בטבת תשס"ו), 13.1.2006, עמ' 27; לאור, י', "שמשון חיגר בשתי רגליו היה", **תרבות וספרות, הארץ** (כ' בטבת תשס"ו), 20.1.2006; רוזנסון, י', "זיוו ההולך ומועם - על מקרא וזהות", **סופרים וספרים, הצופה** (י"ט בשבט תשס"ו), 17.2.2006, עמ' 11.

סטטוס - זה משחשוב. אבל תנ"ך? מי בכלל יעז להגיד שהוא אוהב תנ"ך? למורה שלנו אנחנו עושים טובה שבאים לשיעורים... תראה, אני לא רוצה להיות יורמית. יש הרבה דברים מחוץ לתנ"ך. אבל לשבת בנוף האדיר הזה ולקרוא את התנ"ך: זה חדש בשבילי. זה לא רגיל. אני אפילו לא יודעת איך להסביר את זה לחברים שלי. וגם השפה - פתאום אני רואה שבשפה בתנ"ך היא משהו - יפה ועשירה.⁷⁸

כנראה שאין תחליף סינתטי לאהבת הארץ ולגורמיה הראשונים - שהם המקורות המקראיים והקשרם לארץ. במאמר מסכם, המדגיש את ההיבטים החינוכיים, הראה יפה צבי צמרת את הקשר הקיים בין התנ"ך לראשית הציונות ואת חשיבותו וציין שבעצם אין תחליף לתנ"ך כקושר את הנוער למקום.⁷⁹

סיכום

אין ספק שהקשר למקום הנוצר בסיור בשטח הוא זה שיוצר את הקשר של הלומד והמטייל לארץ ישראל והוא המחזק את הלימוד של המקרא ואת הזהות היהודית. על משמעות הקשר שבין המקום למקורות אפשר לעמוד דווקא מתוך דבריו של הקונסול הבריטי ג'יימס פין (שהגיע לארץ בראשית 1846), שפעל כקונסול בארץ ישראל במשך 17 שנים. ההסתכלות שלו על הנוף משקפת במידה רבה את רוח ההסתכלות שהדגשנו ושאפיינה את ימי העליות הראשונות. ג'יימס פין סיכם את חשיבות השימוש בתנ"ך ואת ייחודו, ומתוך דבריו עולים היסודות שהזכרנו ברשימה זו: "בלי התנ"ך אין הירדן אלא נחל שלא יצלח לשיט, התבור הוא הר מעוגל שגובהו הבדוק כך וכך אמות, ובית לחם אינה אלא כפר נעים בדרומה של ארץ ישראל, אולם על רקע התנ"ך מה גדולים והרי משמעות נעשים מקומות אלה".⁸⁰

פין ראה, כמובן, את הקשר לארץ דרך התנ"ך ודרך מקורות נוצריים. אנחנו ביקשנו להציג כאן את התמורות שחלו במהלך השנים בהסתכלות על ארץ ישראל דרך התנ"ך כמקור יהודי. אין ספק שבמהלך הדורות חלו תמורות ביחס לקשר שבין התנ"ך ובין נופי הארץ - מהסתכלות רעיונית אידיאולוגית עם החזרה לארץ ישראל בימי העליות השונות ועד למצב כיום, כשאנחנו חוזרים למקורות בספרי טיולים, אך לא תמיד הדבר מביע קשר אידיאולוגי עמוק. התייחסות זו באה, כמובן, לידי ביטוי בעולם החינוך ובתפיסת הסיור המקראי במוסדות חינוך ובמוסדות להכשרת מורים. מעטים הם המוסדות להכשרת מורים שמכשירים את המורים לערוך סיורים בהתאמה לתפיסה שאפיינה את העולים בתקופת המדינה שבדרך ואף מעט מאוחר יותר. במידה מסוימת, אפשר עוד לראות היום גישה זו של שילוב בין המקורות ובין השטח בבתי ספר ממלכתיים דתיים ובמוסדות להכשרת מורים בעלי אופי ממלכתי דתי. במוסדות אחרים תופעה זו כמעט נעלמה מן השטח.

המצב כיום מציב אתגר לא קטן בפני מערכת החינוך בבואה לעצב את דרכו של הטיול בכלל ואת הסיור על פי המקורות ועל פי התנ"ך בפרט. יש חשיבות חינוכית ערכית רבה בהגברת המודעות לנושא ובהתייחסות לתנ"ך במהלך סיור לעיצוב דרכי הסיור וההוראה הערכית החוץ כיתתית.

78 זרטל, א' (2000), עם נולד, תל אביב, עמ' 398.

79 צמרת, צ' (2006), "למרות הכל, אהבת הארץ", פנים, 35 (אפריל), עמ' 4-15.

80 פין, ג' (תש"ס), עתות סופה, עלים מדפתי, הקונסוליה בירושלים (תרגום א' אמיר), ירושלים, עמ' 364.